

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
URGANCH INNOVATSION UNIVERSITETI**

“IJTIMOIY-GUMANITAR VA TILLAR” KAFEDRASI

MANSURBEK MASHARIPOV

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI FANIDAN

O‘quv-uslubiy qo‘llanma

Xorazm – 2024

УЎК 81(075.8)

КБК 81ya73

M 34

Masharipov M. Tilshunoslik nazariyasi fanidan o‘quv-uslubiy qo‘llanma [Matn] : o‘quv -uslubiy qo‘llanma / M. Masharipov; – Xorazm: Ogahiy nashriyoti, 2024. – 88 b.

Ushbu o‘quv-uslubiy qo‘llanma filologiya yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, “Tilshunoslik nazariyasi” fanining asosiy masalalarini yoritishga qaratilgan. Unda tilning mohiyati, tilshunoslikning nazariy masalalari, til va jamiyat, til va nutq, til va tafakkur munosabati, dunyo tillari tavsifi va tasnifi, tilshunoslik fani bo‘limlari, lingvistik tahlil metodlari haqida umumiy ma‘lumot berish, til ilmi haqidagi bilim ko‘nikmalarini shakllantirish, tilshunoslikning asosiy tushunchalarini yoritish maqsadi qo‘yilgan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma fanning zamonaviy yutuqlari, xorijiy manbalar asosida tayyorlangan bo‘lib, unda tilning ijtimoiy, fiziologik, psixik tabiati, tilshunoslikka doir masalalar bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarga tayanildi. Har bir mavzu yakunida nazorat savollari, umumiy yakunda esa mustaqil ish topshiriqlari berildi.

Taqrizchilar:

f.f.d., professor S.Normamatov

f.f.n., dotsent S.Samandarova

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma Urganch innovatsion universiteti o‘quv-uslubiy kengashining 2024-yil 27-iyundagi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan (qayd raqami: №10)

ISBN 978-9910-9446-9-7

© Mansurbek Masharipov. “Tilshunoslik nazariyasi fanidan o‘quv-uslubiy qo‘llanma”

© “Ogahiy” nashriyot-matbaa. 2024 –yil

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi o‘rni va maqomini mustahkamlash, uning mavqeyini ko‘tarish, ta’lim muassasalarida o‘qitish tizimini takomillashtirish, o‘zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to‘la aks ettiradigan mukammal akademik va o‘quv grammatikalarini yaratish, turli soha va yo‘nalishlar bo‘yicha lug‘at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish kabi vazifalar kun tartibiga qo‘yilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4797-sonli, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora – Tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora– Tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmonlari hamda boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar bu yo‘nalishdagi ishlarda dasturulamal bo‘lib xizmat qilmoqda.

Til eng buyuk milliy qadriyatdir. Til nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkur mahsuli sifatida yangilik yaratish asosi hamdir. Til jamiyatda muloqot funksiyasi bilan bir qatorda hissiy ta’sir, to‘plash vazifalarini ham bajaradi. Globallashuv jarayonida tilning ijtimoiy funksiyasi kengayib bormoqda. Til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabatlarini tahlil qilish, tillarning shakllanishi va rivojlanishi, yozuv tarixi, ahamiyati, tilning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, dunyo tillari tavsifi va tasnifi, tilshunoslikning asosiy tushunchalari va tahlil metodlarini o‘rganish kishilik jamiyati taraqqiyoti mahsuli bo‘lgan til tabiati haqida bilim hamda undan foydalanish ko‘nikma, malakalarini hosil qilishga xizmat qiladi.

“Tilshunoslik nazariyasi” fani tilshunoslik-ning asosiy masalalari haqida ma’lumot beradi. “Tilshunoslik nazariyasi”ning birinchi qismi tilning shakllanishi, rivojlanishi, dunyo tillari tasnifi haqida boshlang‘ich ma’lumot bersa, ikkinchi qismi hisoblangan “Umumiy tilshunoslik” kursi jahon tilshunosligidagi nazariyalar, ta’limotlar, g‘oyalarni tahlil qilish, lingvistik metodlar mohiyatini yoritishga yo‘naltirilgan.

“Tilshunoslik nazariyasi” fani tilning ijtimoiy-iqtisodiy, biologik, fiziologik va sotsial qiymatini yoritadi, dunyo tilshunosligi taraqqiyoti, ta’limotlar tarixi, nazariy qarashlar bosqichlari, til sathlari, borliqning inson tafakkuri va lisonida aks etish darajasi, xilma-xilligi, olamni lisoniy bilish

usullari, kommunikatsiya vositalari, tilshunoslik bo‘limlarining yuzaga kelish jarayonlari haqida ma’lumot beradi. Shu bilan bir qatorda soha doirasida shakllanayotgan zamonaviy yo‘nalishlar, ularning obyekti, predmeti, maqsadi, vazifalari, ijtimoiy, ma’rifiy ahamiyatiga oid masalalarni ham tahlil qiladi.

Mazkur uslubiy qo‘llanma “Tilshunoslik nazariyasi” predmeti haqidagi o‘quv qo‘llanmalari, milliy pedagogik tajriba hamda xorijiy manbalar asosida tayyorlangan bo‘lib, til ilmi haqidagi muhim jihatlarni o‘rganishga qaratilgan. Mavzular muayyan izchillikda talabalarning fikrlash qobiliyatlarini e’tiborga olgan holda joylashtirilgan.

Uslubiy qo‘llanmada:

- talabalarning tilning o‘ziga xos tabiatini tahlil etishi;
- til va jamiyat; til va tafakkur;
- til va nutq munosabatlarini;
- til birliklarining o‘zaro mutanosib, yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘lishini;
- til sathlari mohiyatini yoritishi;
- til fani bo‘limlarining o‘rganish obyekti tahlil qilishi;
- tilshunoslikka doir asosiy tushunchalarni o‘zlashtirish, talabalarda “Tilshunoslik nazariyasi” kursi doirasida mustaqil fikrlay olish ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutilgan.

Uslubiy qo‘llanmani yaratishda A.Sodiqov va boshqa mualliflar tomonidan yozilgan “Tilshunoslikka kirish” (1981) darsligi, M.Irisqulovning “Tilshunoslikka kirish” o‘quv qo‘llanmasi (2009), A.Abduazizovning “Tilshunoslik nazariyasiga kirish” (2010) darsligidan, Z.Xolmanovanning “Tilshunoslik nazariyasi” (2020) darsligidan manba sifatida foydalanildi. Bugungi kundagi o‘qitishning kredit-modul tizimi talablaridan kelib chiqqan holda uslubiy qo‘llanma oxirida talabalar mustaqil ta’limi uchun topshiriqlar to‘plami hamda taxminiy reja jadvali berildi.

**MAVZU: “TILSHUNOSLIK NAZARIYASI” FANI PREDMETI,
MAQSAD VA VAZIFALARI, BO‘LIMLARI, BOSHQA
FANLARGA MUNOSABATI**

Reja:

- 1. “Tilshunoslik nazariyasi” kursining mundarijasi va vazifalari.**
- 2. Til – ijtimoiy hodisa.**
- 3. Til – fikr ifodalashning muhim vositasi.**
- 4. Tilning ijtimoiy vazifalari.**
- 5. Tilning falsafiy masalalari.**

Mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalar

Lingvistika, ijtimoiy hodisa, tilning ijtimoiy tabiati, naturalizm, psixologizm, strukturalizm, tilshunoslik va falsafa, tilning kommunikativ vazifasi, tilning gnoseologik vazifasi, tilning ekspressiv funksiyasi, til qonuniyatlariga dialektik qonuniyatlarning tadbiiq etilishi.

Tilshunoslik til haqidagi qadimiy tarixga ega bo‘lgan mustaqil fandır. Manbalarda aytilishicha, jahon tilshunosligining rivojlanishiga qadimgi hind tilshunosligi, yunon tilshunosligi va o‘rta asrlarda shakllangan arab lingvistikasi turtki bo‘lgan. Qadimgi hind tilshunosligi miloddan avvalgi VI asrdan oldin yaratilgan **veda** deb ataluvchi kitoblarni til nuqtayi nazaridan sharhlash natijasida vujudga keldi. Qadimgi Yunonistonda esa dastlab tilning falsafiy tomoniga, chunonchi, predmetning nomi uning tabiatiga mos kelish kelmasligiga e‘tibor qaratish oqibatida yuzaga keldi. Til va uni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish natijasida miloddan avvalgi III – II asrlarda Iskandariya grammatika vakillari tomonidan yunon tilining grammatikasi yozildi. Yunon tilshunosligi asosida lotin tilshunosligi yaratilgan degan fikrlar ham mavjud. Arab tilshunosligining o‘rta asrlardagi rivoji Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Javhariy kabi qomusiy olimlarning nomi bilan bog‘liq. O‘zbek tilshunosligining ibtidosini esa o‘rta osiyolik qomusiy olim Mahmud Qoshg‘ariy nomi bilan bog‘lash mumkin.

Til – insonlar o‘rtasidagi aloqa vositasi, kishilik jamiyatining mahsulidir. Jamiyat taraqqiyotini tilsiz va til ravnaqini jamiyatsiz tasavvur etish mumkin emas. Bugungi tillar uzoq asrlar mobaynida murakkab tarixiy

jarayonlarni kechirish natijasida vujudga kelgan. Shunga ko'ra jamiyat uchun havodek zarur bo'lgan til, ya'ni kishilik jamiyatidagi sof ijtimoiy, murakkab hodisa turli davrlarda tilshunoslar tomonidan turlicha talqin etilgan va bu tilshunoslik taraqqiyoti tarixida naturalizm, logitsizm, psixologizm, sotsiologizm, strukturalizm kabi o'nlab tilshunoslik maktablari hamda oqimlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Tilshunoslik fani falsafa, psixologiya, tarix kabi o'nlab ijtimoiy fanlar bilan bir qatorda turadi. Til nihoyat darajada murakkab va ko'p aspektli hodisa bo'lganligi uchun ham uni faqat tilshunoslik fani emas, ya'ni bir qator fanlar ham o'rganadi.

Tilshunoslik fani muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat. Muayyan tilshunoslik ma'lum bir tilning grammatikasini, ya'ni tilning turli sathlarini, jumladan, fonetikasini, fonologiyasini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini va hokazolarni sinchiklab o'rganadi.

Umumiy tilshunoslik esa umuman tillarning kelib chiqishi, ijtimoiy mohiyati, jamiyatdagi o'rni va vazifalari, taraqqiyot yo'llari, til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, tillararo munosabatlarni umumlashtiruvchi, ilmiy xulosalar chiqaruvchi hamda shu asosda til qonuniyatlarini aniqlab beruvchi fandır.

Mazkur kurs, ya'ni "Tilshunoslikka kirish" kursi talabalarni tilning eng zarur, boshlang'ich tushunchalari bilan tanishtiradi. Tilning boshqa hodisalar ichida tutgan o'rni, turli til hodisalari, til va nutq oppozitsiyasi, tilshunoslikning turli sathlari xususida umumiy ma'lumotlar beradi. Dunyo tillarining turli tasniflari borasidagi alohida qarashlarni qiyoslab o'rganadi, shuningdek, murakkab til hodisalarini to'g'ri tushunish uchun zaruriy lingvistik atamalar bilan tanishtiradi.

Ushbu qo'llanmada "Tilshunoslikka kirish" va "Umumiy tilshunoslik" kurslarining bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini hisobga olib, til hodisalarini jahon standartlari asosida izohlashga baholi qudrat harakat qildik. O'zbek tilshunosligiga bog'liq o'rinlarda esa shakl-vazifaviy yo'nalish asosida yondashilgan ilmiy xulosalarga tayanildi.

"Tilshunoslikka kirish" kursining vazifasi bakalavriyat tizimidagi filolog talabalarni til haqidagi fanning asoslari bilan tanishtirish, ularning lisoniy bilimlarini kengaytirish va mustahkamlash, ularga zaruriy lingvistik atamalar haqida ma'lumot berish, ba'zi tillar orasida uchrovchi ayrim til hodisalaridagi umumiylik va xususiyliklarni qiyoslab berishdan iboratdir.

Ushbu kurs to‘rt asosiy qismdan iborat bo‘lib, kirish qismida til – ijtimoiy hodisa sifatida, ikkinchi va uchinchi bo‘limlarda lison va nutq farqlanishi hamda shu asosda lisonshunoslik bo‘limlari, nihoyat dunyo tillari tasnifi o‘rganiladi.

Til ijtimoiy mohiyatga ega bo‘lgan hodisadir. Avvalo, “til”, “ijtimoiy” tushunchalari to‘g‘risida batafsilroq to‘xtalib o‘taylik. Til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a‘zolarining ongida mavjud bo‘lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o‘zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig‘indisidir. Til mohiyat, umumiylik, zaruriyat va yashirin imkoniyatdir. “Ijtimoiy” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, kishilik jamiyatiga, uning hayoti va qonuniyatlariga oid degan ma‘noni ifodalaydi. Kishilik jamiyati til bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, til yordamida kishilar o‘zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Demak, til kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyatga xizmat qiladi. Til ko‘p qirrali va murakkab hodisa bo‘lganligi uchun ham kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida til hamda uning muhim xususiyatlari haqidagi turli tushunchalar, fikr-mulohazalar-u nazariyalar vujudga kelgan. Jumladan, XIX asrning o‘rtalariga kelib tabiiy fanlar sezilarli darajada rivojlandi. Charlz Darvinning jonivor va o‘simliklarning turlari haqidagi ta‘limotining yuzaga kelishi natijasida ba‘zi tilshunos olimlar tilni tirik organizm deb tushuna boshladilar. Mashhur nemis olimi Avgust Shleyxer (1821 – 1868) nomi bilan bog‘liq bo‘lgan “naturalistik oqim” vakillari tilni tirik organizm ekanligini isbotlashga uringanlar. A.Shleyxer o‘zining “Darvin nazariyasi va tilshunoslik” (1863 y.) asarida Darvinning ta‘limotini tilga ham tatbiq etish kerak, deb da‘vo qiladi. A. Shleyxer va uning tarafdori bo‘lgan M.Myullerlarning yozishlaricha, tilning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va o‘lishi tabiat qonunlariga bo‘ysungan holda ro‘y beradi, ya‘ni kishi tug‘ilganda til ham tug‘iladi, kishi o‘lganda til ham o‘ladi. A.Shleyxer, M.Myuller kabi olimlar shunday fikr tarafdorlari bo‘lganliklari uchun ham ular “naturalistik oqim” vakillari sirasiga kiritildi. “Naturalizm ” yunoncha so‘z bo‘lib, tabiiy degan ma‘noni ifodalaydi. Naturalizm XIX asrning ikkinchi yarmida nafaqat tilshunoslikda, balki adabiyot va san’atda ham vujudga kelgan edi. Naturalizm yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, tabiiy fanlar sohasida erishilgan katta yutuqlar ta’sirida maydonga keldi. Naturalizm namoyandalari, birinchi navbatda, fiziologiyaga tayandilar. Tilshunoslikda paydo bo‘lgan

“naturalistik oqim”ni tilning tabiati va mohiyatini faqat tabiat asosida, g'ayri tabiiylikdan holi holda tushuntiruvchi universal prinsip deb tushunish mumkin. Tilshunoslikda bunday oqimning paydo bo'lishiga hodisa mohiyatining serqirraligiga yetarlicha e'tibor qaratmaslik oqibati ham sabab bo'lgan. Tilshunoslikning keyingi taraqqiyoti A.Shleyxer nazariyasining noto'g'riligini isbotladi.

Nafas olish, ko'rish, ovqat yeyish, uxlash, yig'lash, kulish, og'riq sezish va hokazolar insonga xos bo'lgan tabiiy-biologik xususiyatlar bo'lib, ular tabiat qonunlariga muvofiq ravishda davom etaveradi. Tabiiy-biologik xususiyatlarning yuzaga kelishi yoki yo'qolib ketishi uchun kishilik jamiyatining bo'lishi shart emas, faqat qulay sharoit zarur, xolos. So'zlashish, fikrlashish uchun esa qulay sharoitning o'zi kifoya emas. Bu haqda ulug' Kaykovus bobomiz o'zining “Qobusnoma” kitobida shunday yozadi: “Ey farzand, toki qila olsang, so'z eshitmakdan qochmag'ilkim, kishi so'z eshitmak bila suxango'ylik hosil qilur. Avvalo buni shundoq dalillash mumkin: agar bir o'g'lon onadan tug'ilsa, unga yerning ostidan bir joy qilib sut berib, ul joyda parvarish qilsalar, onasi va doyasi unga gapirmasalar, u o'g'lon hech kishining so'zin eshitmasa, ulug' bo'lg'onda lol (soqov) bo'lur.

Ko'rmasmusankim, barcha lollar kar bo'lurlar.....”

Til nasldan naslga, avloddan avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, balki jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Bolaning qaysi tilda so'zlay boshlashi uni o'rab turgan til muhitiga bog'liq. Chunonchi, “Oila va jamiyat” haftanomasining 1992-yil may oyida chiqqan 21-sonining birinchi sahifasida “Larisaning mulla o'g'li” sarlavhali suratli maqola e'lon qilindi. Unda moskvalik Larisa ismli rus qizi Abdujabbor degan qashqadaryolik yigitga turmushga chiqishidan oldin butun qonuniyatlari bilan islom dinini qabul qilganligi, namoz o'qib, ro'za tutganligi, asosiysi, oila qurgach, to'ng'ich farzandi Temurxonga alla emas, Qur'oni karim suralarini o'qib uxlatganligi haqida batafsil ma'lumot berilgan. Temurxonning birinchi aytgan so'zi “Olloh” bo'lgan va bola sakkiz oyligida “Lo iloha ilolloh” degan. Erta tili chiqqan bu bola bir yoshga to'lganda “Kalimayi tayiba” hamda “Kalimayi shahodat”ni to'liq aytgan. Ikki yarim yoshida o'n uchta kichik surani yod bilgan va to'qqiz yoshida Qashqadaryo viloyati bo'yicha o'tkazilgan yosh qorilar musobaqasida birinchi o'rinni egallab, ko'plarni hayratga solgan.

Yana bir misol: sho‘ro hukumati davrida juda ko‘p o‘zbek ziyolilari oilasida tug‘ilgan farzandlar ta‘lim– Tarbiya rus tilida olib boriladigan bog‘cha, maktab, oliy o‘quv yurtlarida o‘qitilar edilar. Oqibatda o‘z ona tilida biror jumlaning aytishni eplolmaydigan “o‘zbek”lar paydo bo‘ldi, bu holatni bizning davrimizda ham ahyon-ahyonda bo‘lsa-da, uchratish mumkin. Taniqli shoir E.Vohidovning ushbu to‘rtligi ham fikrimizni dalillaydi:

*Parvoz chog‘i tayyoraning dilbar kelini
Ko‘k toqini bizga taxti Sulaymon qildi.
Lekin e‘lon o‘qiganda o‘zbek tilini
Davlat tili bo‘lganiga pushaymon qildi.*

Mashhur Robinzon Kruzoni eslang. U kimsasiz orolga tushib qolganda uzoq yillar davomida unga tildan foydalanishga deyarli ehtiyoj sezilmaydi. Tilning kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko‘ra sof ijtimoiy hodisa ekanligini isbotlovchi bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Ammo til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatdagi boshqa ijtimoiy hodisalardan farq qiladi.

Faqat jamiyatning mavjudligi bilan bog‘liq bo‘lib, jamiyat uchun xizmat qiladigan ijtimoiy hodisalarning turlari nihoyatda ko‘p. Ideologiya, bazis, ustqurma, demokratiya, pul muomalasi kabilar ham ijtimoiy hodisalar bo‘lib, ularning jamiyatda bajaradigan vazifalarining o‘z xususiyatlari va ma‘lum doirada qo‘llanilish chegaralari bor.

Chunonchi, ideologiya muayyan jamiyatdagi siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy qarashlar va g‘oyalar sistemasi; bazis jamiyatning iqtisodiy tuzilishini, ustqurma esa jamiyatning siyosiy, huquqiy, ideologik me‘yorlarini belgilab beruvchi hodisalardir. Jamiyat bo‘lmagan joyda demokratiya, ya‘ni xalq ommasining boshqaruv ishlarida qatnashuvi yoki fuqarolarning siyosiy huquqlardan foydalanish imkoniyatlari haqida gapirish mumkin emas. Pul muomalasi haqida ham shunday fikrni aytish o‘rinlidir. Kishilik jamiyatida ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar o‘zgarib turadi. Bu o‘zgarish har bir tuzumga tegishli bo‘lgan bazis, ustqurma, ideologiya kabilarni ham yangilaydi. Til esa na bazis, na ustqurma, na ideologiyadir. Tilning yuqorida sanab o‘tilgan ijtimoiy hodisalardan eng katta va asosiy farqi shundaki, til jamiyat faoliyatining barcha-barcha sohalariga xizmat qiladi. Til tuzumlar o‘zgarishi bilan butkul yangilanmaydi, o‘z xususiyatini, vazifasini o‘zgartirmaydi. U kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan, sayqal topib

borayotgan aniq– Tarixiy me'yor sifatida jamiyat a'zolarining hammasiga teng xizmat qiladigan asosiy fikr ifodalash vositasidir.

Til kishilik jamiyatidagi asosiy ijtimoiy hodisa sifatida kommunikativ, ekspressiv va akkumulyativ vazifalarni bajaradi.

“Kommunikativ” so‘zi rus tilidan olingan lingvistik atama bo‘lib, “fikr almashuvga oid” degan ma‘noni ifodalaydi. Kishilarning o‘zaro aloqa-aralashuvda o‘z fikr-mulohazalarini, istak-xohishlarini, ichki kechinmalarini ifoda etib, bir-birlariga axborot yetkazishlari, ya‘ni tilning jamiyatda aloqa vositasi funksiyasini bajarishi uning **kommunikativ vazifasi** hisoblanadi.

“Ekspressiv” so‘zi lotincha so‘z bo‘lib, asl ma‘nosiga ko‘ra “kuchaytirilgan” demakdir. Bu atama tilshunoslikka ko‘chma ma‘nosi bilan kirgan bo‘lib, “kuchli hissiy obrazlilik xususiyati” degan ma‘noni ifodalaydi.

Tilning asosiy vazifasi kommunikativ funksiya bo‘lsa-da, biroq kishilar aloqa-aralashuv jarayonida bildirilayotgan fikrga yoki tinglovchiga yetkazilayotgan axborotga o‘zlarining turli tipdagi hissiy– Ta’siriy, ya‘ni emotsional munosabatlarni ham qo‘shib ifodalaydilar. Bu hodisa, ya‘ni tilning suhbatdoshga ta’sir ko‘rsatish xususiyati uning **ekspressiv vazifasi** deyiladi. Emotsional munosabatlar suyish, erkalash, nafrat kabi insonga xos bo‘lgan qator jihatlarni qamrab oladi.

Til faqat kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi bo‘lmay, millatlararo, davlatlararo aloqa quroli hamdir. Bundan tashqari til kishilik jamiyatida asrlar davomida to‘plangan tajriba va bilimlarni kelajak avlodga yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Tilning bu xususiyati uning **akkumulyativ** (lotincha “to‘plash” demakdir) **vazifasidir**. Tilga xos bo‘lgan akkumulyativ vazifa ba’zi lingvistik adabiyotlarda tilning gnoseologik funksiyasi deb ham yuritiladi.

Til – serqirra hodisa. Shunga ko‘ra til tilshunoslik bilan birga qator ijtimoiy fanlar tomonidan ham o‘rganilishini yuqorida ta’kidlab o‘tgan edik. Tilni o‘rganishda ishtirok etadigan har bir fanning tilga nisbatan o‘z munosabati bor. Bu munosabat har bir ijtimoiy fanning tilning qaysi aspektini o‘rganishi bilan xarakterlanadi. Tilshunoslik falsafa bilan chambarchas bog‘liq. Falsafa tilshunoslikning metodologiyasini belgilab beradi. Ushbu qo‘llanmada tilning nazariy-falsafiy masalalari quyidagi besh yo‘nalish asosida talqin etiladi:

1. *Tilning kelib chiqishi va rivojlanishi; til va nutq falsafiy masala sifatida.*
2. *Til va tafakkur, mantiq va tilshunoslik munosabatlari.*
3. *Til – ramziy tizim sifatida.*
4. *Tillarning rivojlanishi va o‘zaro ta‘siri masalalari.*
5. *Grammatik talqinlarning falsafiy masalalari.*

Hozirgi zamon tilshunosligi til (lison) mohiyatini ochishda dialektik falsafa, lisoniy birliklar haqida ilmiy-nazariy hukm chiqarish jarayoni dialektik gnoseologiya, jumladan, dialektik-logik kategoriyalardan onglilik va izchillik bilan foydalanishni taqozo etadi. Tilga falsafiy yondoshish deganda dialektikaning umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik, sabab va oqibat kategoriyalarining til tizimi birliklariga bevosita amaliy tatbiqini tushunish zarur.

Dialektikada xususiylik umumiylikning, voqelik imkoniyatning, hodisa mohiyatning, oqibat sababning, tasodifiylik zaruratning yuzaga chiqish, voqelanish shakli ekanligi sizga o‘rta maktabning “Jamiyatshunoslik” fanidan yaxshi tanish. (shuning uchun dialektik kategoriyalar xususida alohida to‘xtalib o‘tirmadik.)

Til bizning ongimizda imkoniyat, umumiylik, munosabatlar, belgilar sistemasi sifatida mavjud. U nutq orqali yuzaga chiqadi, nutqda muayyan moddiy shaklga, ko‘rinishga ega bo‘ladi. Til qonuniyatlari dialektik qonuniyatlar asosida tadqiq etiladi. Biroq bu qonuniyatlarning har biri o‘z alohida tizimiga ega bo‘lib, ular aynan bir xil hodisa emas. Keyingi mavzularda bu xususda batafsil mulohaza yuritamiz.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Jahon tilshunosligining rivojlanishiga qanday omillar turtki bo‘lgan?*
2. *Tilshunoslik taraqqiyoti tarixida qanday oqimlar paydo bo‘lgan edi?*
3. *Tilshunoslik fanining tarkibiy qismlarini sanang. Ularning o‘xshash va farqli tomonlari nimada?*
4. *”Tilshunoslikka kirish” kursining vazifasi nimalardan iborat?*
5. *Nima uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi?*
6. *“Naturalistik oqim” haqida batafsil ma’lumot bering.*
7. *Tilning boshqa ijtimoiy hodisalardan asosiy farqi? Misollar asosida tushuntiring.*
8. *Til bajaradigan asosiy funksiyalar haqida ma’lumot bering.*

9. Tilning falsafiy masalalari nimalardan iborat?

10. Dialektik kategoriyalarning har biriga alohida tavsif yozing va ularni til birliklariga tatbiq etishga harakat qiling.

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. "Ekspressiv" so'zi lotincha so'z bo'lib qanday ma'noni anglatadi? a) ochiq-oshkora b) pasaytirilgan c) kuchaytirilgan d) olib ketilgan
2. "Kommunikativ" so'zi rus tilidan olingan lingvistik atama bo'lib qanday ma'noni anglatadi? a) ochiq-oshkora b) pasaytirilgan c) kuchaytirilgan d) fikr almashinuviga oid
3. Adabiy tilda nutq tovushi va so'zni to'g'ri aytish me'yori hamda qonun-qoidasini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) fonologiya b) fonetika c) leksikologiya d) morfemika
4. So'z va uning ma'noli qismlarini to'g'ri yozilish qonun-qoidalari o'rganiladigan tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) orfografiya b) fonetika c) leksikologiya d) morfemika
5. So'zning lug'aviy ma'nosi, lug'aviy ma'no turi, ma'no munosabati kabilarni o'rganadigan tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) fonetika c) leksikologiya d) morfemika
6. Lug'at va uning turi, turli lug'at yaratishning nazariy masalasini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) fonetika c) leksikologiya d) leksikografiya
7. Barqaror birikmalarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) paremiologiya c) leksikologiya d) leksikografiya
8. "Paremiologiya" so'zi qaysi tildan olingan? a) yunoncha b) uyg'urcha c) lotincha d) ruscha
9. "Leksikografiya" so'zi qaysi tildan olingan? a) yunoncha b) uyg'urcha c) lotincha d) ruscha
10. "Paremiologiya" so'zi qanday ma'noni bildiradi? a) lotincha "parema" – barqaror, "logos" – ta'limot b) yunoncha "parema" – barqaror, "logos" – ta'limot c) arabcha "parema" – barqaror, "logos" – ta'limot d) lotincha "parema" – fan, "logos" – barqaror.
11. Umumxalq tilini tashkil etgan sheva va lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyati, tarqalish doirasini o'rganadigan tilshunoslik bo'limiga nima deyiladi? a) morfologiya b) fonetika c) leksikologiya d) dialektologiya
12. So'zlarning kelib chiqish tarixini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) etimologiya c) leksikologiya d) morfemika
13. Tinish belgilari va ularning ishlatilish qoidalarini o'rganadigan tilshunoslik bo'limiga nima deyiladi? a) morfologiya b) punktuatsiya c) leksikologiya d)

dialektologiya

14. Tilshunoslikning qaysi bo‘limida asos(o‘zak) va qo‘shimchalar haqida so‘z boradi? a) morfologiya b) etimologiya c) leksikologiya d) morfemika

15. “Etimologiya” so‘zi qanday ma‘noni bildiradi? a) Yunoncha “etymon” – harakat va “logos” – ta’limot b) ruscha “etymon” – harakat va “logos” – ta’limot c) lotincha “etymon” – harakat va “logos” – ta’limot d) uyg‘urcha “etymon” – harakat va “logos” – ta’limot

16. Nutq tovushlarining funksional tomoni, ma‘no farqlash vazifasi, fonema va ularning tasnifi, fonemalar o‘rtasidagi munosabat kabilarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) paremiologiya c) leksikologiya d) fonologiya

17. Adabiy tilda nutq tovushi va so‘zni to‘g‘ri aytish me‘yori kabi qonun-qoidalarini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limiga nima deyiladi? a) morfologiya b) orfoepiya c) leksikologiya d) dialektologiya

18. “Leksikologiya” so‘zi qanday ma‘noni bildiradi? a) yunoncha “lexikos” – so‘z, “logos” – ta’limot b) yunoncha “lexikos” – ta’limot, “logos” – so‘z c) lotincha “lexikos” – so‘z, “logos” – ta’limot d) fransuzcha “lexikos” – so‘z, “logos” – ta’limot

19. So‘z birikmasi, gap, va undan yirik bo‘lgan birliklar o‘rganiladigan tilshunoslik bo‘limi qaysi qatorda berilgan? a) morfologiya b) sintaksis c) leksikologiya d) fonologiya

20. Tinish belgilar va ularni ishlatilish qoidalari tilshunoslikning qaysi bo‘limida o‘rganiladi? a) morfologiya b) leksikologiya c) frazeologiya d) punktuatsiya

Adabiyotlar:

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т., Ўқитувчи”, 1996.
2. Баскаков Н. ва б. Умумий тилшунослик. – Т. “Ўқитувчи”, 1979.
3. Мўминов С. Сўзлашиш санъати, – “Фарғона”, 1997.
4. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., “Ўқитувчи”, 1995.
5. Реформатский А. Введение в языкознание. 4-е. -М., Просвещение. 1967.
6. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Т., “Ўқитувчи”, 1981.
7. Холманова Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – Т., “Nodirabegim”, 2020. – 256 b.

MAVZU: TILSHUNOSLIK SOHALARI: FONETIKA VA FONOLOGIYA

Reja:

1. Fonetikaning o'rganish manbayi.
2. Nutqning fonetik jihatdan bo'linishi.
3. Bo'g'in haqida ma'lumot.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

Til sathlari, fonetika, umumiy va xususiy fonetika, qiyosiy va eksperimental fonetika, jumla (fraz), takt, bo'g'in, enklitika, proklitika, diftong, ochiq bo'g'in, yopiq bo'g'in, berkitilgan yopiq bo'g'in, tovush.

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibini ilmiy asosda har tomonlama o'rganish natijasida tilshunoslikning bir qancha sohalari yaratildi, chunonchi, fonetika morfologiya, sintaksis, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya va stilistika kabilar [1, 13;]. Fonetika – tilning tovush tizimini, leksikologiya – lug'at tarkibini, morfologiya - so'z shakllarini, sintaksis – so'z shakllarining gapdagi vazifalarini, morfemika - so'z tarkibini, stilistika – nutq uslubini, semasiologiya - so'z ma'nolarini, etimologiya – so'zlarning kelib chiqishini o'rganadi. Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibining har biri alohida – alohida tizimni tashkil qiladi. Ammo til sohalari (fonetika, leksika, grammatika) shu tilga xos qonun – qoidalar asosida bir – biri bilan o'zaro munosabatda bo'lib, bir tizimni hosil qiladi.

Lisoniy sathlar sirasida **fonetika** eng kichik tashkil etuvchi bo'lib, boshqa sathlar (leksikologiya, grammatika...) birliklari uchun moddiy asos vazifasini o'taydi. Insonning nutq faoliyati nutq birliklari bo'lmish tovushlar tizimi vositasida ro'yobga chiqadi. Nutq tovushlari o'zida uch jihatni birlashtiradi: fiziologik, akustik (fizik), funksional. Nutq tovushlarining fiziologik jihati deganda talaffuz a'zolarining boshqarilishi, fizik jihati deganda tovushning akustikasi (eshitilish darajasi) tushunilsa, funksional jihati nutq tovushlarining sotsial tomonini, aloqa vositasi ekanligini belgilaydi. Tilshunoslikda har uchala jihatni bir – biridan ajratmagan holda tadqiq qilish kerakligi masalasida olimlar turlicha qarashlarni ilgari surganlar. Pirovard natijada, tilshunoslikda ikki –

fonetika va fonologiya sohalari ajralgan. Fonetika nutqiy xususiyliklarni, fonologiya lisoniy umumiyliklarni tadqiq qilish bilan mashgʻul boʻladigan boʻlib qoldi.

Fonetika grekcha soʻzdan olingan boʻlib, “tovushga xos” degan maʼnoni

bildiradi. Fonetika nutq tovushlarini hosil qiluvchi talaffuz apparatini ularning vazifasini ham tekshiradi. Tilning fonetika sathida boshqa fan sohalari – adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqa yaqqol seziladi. Fonetika nutqdagi tovush oʻzgarishlari va almashinishini, urgʻu, boʻgʻin va ularning turlarini oʻrganadi. Fonetikaning amaliy ahamiyati orfografiya masalalarini hal qilishda, chet tillarni oʻrganishda, tili chuchuk bolalarning tilini tuzatishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda namoyon boʻladi.

Fonetika umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi. **Umumiy fonetika** barcha tillarga xos boʻlgan talaffuz xususiyatlarini oʻrganadi. Unda intonatsiya uchun qoʻllaniladigan vositalar (tovush balandligi, kuchi, choʻziqligi, tezligi (tempi)), pauza, tembr kabi masalalar tekshiriladi. **Xususiy fonetikada** yoqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy (diaxron) va zamonaviy (muosir) fonetika, tasviriy va eksperimental fonetika kabi koʻrinishlarda ish yuritadi. Alohida apparatlar yordamida nutq tovushlari, boʻgʻin, urgʻu va intonatsiyasidagi artikulyatsion – akustik xususiyatlar **eksperimental fonetikada** oʻrganiladi. **Tarixiy fonetika** esa tildagi fonetik xususiyatlarning rivojlanishini tekshiradi.

Qiyosiy fonetika bir nechta qarindosh yoki qarindosh boʻlmagan tillarning yoxud bir qancha dialekt va shevalarning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik oʻzgarishlar va boshqa hodisalar qiyosiy aspektda tekshiriladi. Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oraligʻidagi vaziyatni egallaydi. Nutqda tovushlar alohida – alohida talaffuz etilmaydi. Nutq quyidagi fonetik birliklardan iborat: 1) fraza; 2) takt; 3) boʻgʻin; 4) tovush.

1. Jumla (faza) – nutqning yirik mustaqil birligi boʻlib, aloqa vositasi sanaladi. U oʻziga xos intonatsion birlikdir. Har bir jumla chuqur toʻxtam bilan boʻlinib turadi.

2. Takt – jumlaning bir boʻlagi boʻlib, bir urgʻu yordamida bir yoki bir necha boʻgʻinlarning ulanishidan tashkil topadi. Koʻp tillarda urgʻu mustaqil maʼnoli soʻzlarning oʻzida boʻlgani uchun ularning har qaysisi bir

takt bo'ladi. Yordamchi so'zlar mustaqil ma'noli so'zlar bilan birikib, bir taktni hosil qiladi. Mustaqil ma'noli so'zlardan oldin kelgan yordamchi so'zlar **proklitika** (prokliza), mustaqil so'zlardan keyin kelgan yordamchi so'zlar **enklitika** (enkliza) deyiladi. Turkiy tillarda enkliza hodisasi uchrasa, ovrupa tillari uchun esa ham prokliza, ham enkliza hodisasi xosdir. Chunonchi,

O'zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida
Stol ustida	На столе	on the table
O'quvchilar uchun	Для учеников	for pupils
Ukam bilan	С братом	for my brother

Taktlar bo'g'inlarga ajraladi. **Bo'g'in** ham nutqning bir bo'lagidir. Bo'g'in bir yoki bir necha tovushlar birikmasining bir havo zarbi bilan aytilishidan hosil bo'ladi. Har qanday tovush bo'g'in hosil qilavermaydi. Unli tovushlarga bo'gin hosil qiladi. Masalan, *maktabimiz* so'zida to'rt unli ishtirok etganligi tufayli bu so'z to'rt bo'g'inga ajraladi: *mak – ta – bi – miz* yoki rus tilidagi *книга, вода, парта* so'zlari tarkibidagi unli'larga qarab ikki bo'g'inga ajraladi. Ba'zi tillarda bir bo'g'in tarkibida ikki va undan ortiq unli ishtirok etishi mumkin. Bu hodisa tilshunoslikda **diftong** atamasi bilan qo'llaniladi. Diftong yunoncha so'z bo'lib, "qo'sh tovush" degan ma'noni bildiradi. Ayrim tillarda bu hodisani kuzataylik :

Qirg'iz tilida – *tooda – tog'da*

Ingliz tilida – *you – siz*

Fransuz tilida – *moi – men*

O'zbek tilida bir unli bir bo'g'inni hosil qilganligi tufayli bu tilda **monoftong** (bir tovush) hodisasi xosdir. Bundan tashqari, ba'zi tillarda bir bo'g'inda uch unli tovushning birikib bo'g'in hosil qilish hodisasi ham uchraydi. Bu **triftong** (yunoncha so'zdan olingan bo'lib "uch unli" degan ma'noni bildiradi) deb aytiladi. Masalan, ingliz tilidagi *eyes-ko'zlar; tennis player– Tennischi, year-yil* kabi. Bo'g'in tuzilishi jihatdan ham tillar bir-biridan farq qiladi. Jahon tillarida eng ko'p uchraydigan bo'g'in tipi "undosh + unli" bo'lib, u qulay talaffuzi bilan ajralib turadi: *qo-ra, to'-ra; my-ka, py-ka* kabi. Tillarda juda ko'p uchraydigan bo'g'in chizmalari: cv, vc, vcv, cvc, ccv, vcc, cccv, cvcc va boshqalardir.

Bo‘g‘in tipi	O‘zbek tilida	Rus tilida	Ingliz tilida
cv	kema	ру-ка	ve – ry (juda)
vc	osh	он	al – so (ham)
vcv	-	-	one (bir)
		-	are (fe‘l)
cvc	non	нас	big (katta)
	qon	шаг	bag (sumka)
	son	суд	boy (bola)
			- -- -
ccv		три	cry (yig‘lamoq)
		все	sky(osmon)
vcc	ost		arm (qo‘l)
	ust		inn
ccccv	-	иск	(mehmonxona)
cccv	-	встре-ча	--
cvcc	tort	стра-на	--
	surt	банк	tint –(ton)
		бинт	help – (yordam bermoq)

Shunday qilib, o‘zbek tilida cv, vc, cvc, c, cvcc, cccv kabi bo‘g‘in chizmalari ko‘proq uchrasa , rus tilida ccv, cvc cvcc, cccv kabi bo‘g‘in chizmalari , ingliz tilida esa o‘zbek va rus tillari uchun xos bo‘lmagan vcv , vcc kabi bo‘g‘in shakllari ko‘proq uchraydi.

Bo‘g‘inlar ulardagi boshlang‘ich va oxirgi tovushlarga qarab tiplarga bo‘linadi: ochiq (unli bilan tugagan – *to‘la*, yopiq undosh bilan tugagan *o‘t* , *osh*) va berkitilgan – yopiq (*bog‘* , *tosh*. Bo‘g‘inni morfemadan farqlamoq kerak. Morfema – so‘zning ma‘noli qismi. Bo‘g‘inga ajratilgan qism ma‘no ifodalashi ham, ifodalamasligi ham mumkin. Demak, so‘zni morfema va bo‘g‘inga ajratish har doim ham mos kelavermaydi. Masalan, *mehnatkashlarimizni* so‘zining bo‘g‘in va morfemaga ajratilishi quyidagicha: *meh-nat-kash-la-ri-miz-ni* – *mehnat-kash-lar-imiz-ni*. Bir bo‘g‘inli hisoblangan xitoy, tibet tillarida ko‘p hollarda bo‘g‘in va morfemaga ajratish mos tushadi.

Nutqning eng kichik birligi bu **tovush**dir. Bo‘g‘inlar tovushlarga bo‘linadi. Masalan, *inson* so‘zi ikki bo‘g‘indan iborat bo‘lib, birinchi bo‘g‘ini ikki tovushdan (in), ikkinchi bo‘g‘ini uch tovushdan (son) tashkil topgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tilshunoslikning qanday sohalari bor?
2. Lisoniy sathlarning uzviy bog'liqligini misollar asosida tushuntiring.
3. Fonetika nimani o'rganadi?
4. Umumiy va xususiy fonetikaning bir-biridan farqli tomonlari nimada?
5. Qardosh va qarindosh bo'lmagan tillarning fonetik xususiyatlarini qaysi fonetika o'rganadi?
6. Nutq birliklariga nimalar kiradi?
7. Fraz va taktning bir-biridan farqli tomonlarini sanang.
8. Tillarning bo'g'in tuzilishiga ko'ra farqlanishini misollar bilan izohlang.
9. Qaysi mezonlar asosida so'z bo'g'inga ajraladi?
10. Bo'g'inning amaliy ahamiyati nimada?
11. Diftong hodisasi qaysi tillar uchun xos?

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. Qaysi qatorda so'zlar yangi imlo qoidasiga ko'ra to'g'ri yozilgan. a) nuqtayi nazar, yildan-yilga, sotib olmoq b) cho'l quvar, tarjimayi hol, to'qqizil c) siqquncha, bargga, ot boqar d) suvilon, Uchqo'rg'on, orzum
2. Qaysi qatordagi so'zlarda faqat jarangsiz undoshlar berilgan? a) gilos, rayhon, gulkaram b) sochpopuk, shafqat, ko'chat c) ziynat, ko'hlik, libos d) ko'makdosh, inson, ko'rgazma
3. To'siqqa uchragan havoning burun orqali o'tishidan hosil bo'ladigan tovushlarni toping. a) b, p, m b) l, n, r c) m, n, ng d) i, e, o
4. Qaysi jarangli undoshlar so'z oxirida jarangsiz jufti singari talaffuz etiladi? a) b, d b) b, z c) b, d, z d) d, z
5. b, p, m undoshlarining hosil bo'lish o'rni qaysi javobda to'g'ri berilgan? a) lab-tish undoshlari b) lab-lab undoshlari c) sayoz til undoshlari d) til oldi undoshlari
6. Tilning old qismida hosil bo'ldigan jarangli tovushlarni toping. a) ch, k b) r, l c) b, p d) z, s
7. Quyidagi qatorlarning qaysi birida sh tovushining jaranglisi qo'llangan so'zlar qayd etilgan? A) kajava, ajrim b) jola, janr c) ajdod, vijdon d) jabr, gajak
8. Quyidagi qatorlarning qaysi birida ch tovushining jaranglisi qo'llangan so'zlar qayd etilgan? A) janr, ajdod b) ajrim, kajava c) juri, garaj d)

jemper, jurnal

9. Qaysi qatordagi soʻzlarning undoshlari til oldi tovushlaridan iborat? a) diyda, joynamoz, latofat b) dilozor, jondor, larza c) jirtaki, laparchi, lahza d) latta, nojins, jodugar

10. Qaysi qatordagi soʻzlarning undoshlari faqat ovozdorlardan iborat? a) mosh, mos, makon b) jang, moʻgʻul, nav c) malol, marom, marmar d) marshal, mars, makon

11. Qaysi yasama soʻz tarkibida jarangli undosh ishtirok etmagan? 1) toʻshak 2) qochoq 3) koʻzla 4) paxtakor 5) shashka 6) teshik 7) chopish
a) 1, 4, 5, 7 b) 1, 2, 4, 5 c) 2, 3, 6 d) 1, 2, 6

12. Qaysi yasama soʻz oʻzagida jarangsiz undoshlar mavjud emas? a) ranjimoq b) koʻzlamoq c) toʻshak d) balandroq

13. Qaysi qatordagi yasama soʻz unli va jarangli undoshlardan iborat? a) koʻmakdosh b) gulchi c) ulgʻay d) gaplash

14. Nuqtalar oʻrniga qaysi soʻzlarda boʻgʻiz undoshini qoʻyish mumkin? 1) ...ayr 2) ...ayol 3) ...ovuz 4) a...vol 5) za...ira a) 2, 3, 4, 5 b) 3, 4, 5 c) 1, 3, 5 d) 3, 4

15. Tubsiz dengiz dedingizmi, dengiz tengsiz dedingizmi? Ushbu gapda nechta jarangli undosh mavjud? a) 20 ta b) 22 ta c) 23 ta d) 24 ta

16. Ikkinchi boʻgʻinida u unlisi ishtirok etmaydigan soʻzni toping. a) bug...n b) un...t c) mud...r d) dov...r

17. Soat soʻzi qayerda “sohat” tarzida talaffuz qilinadi? a) Toshkentda b) Namanganda c) Surxondaryoda d) Fargʻonada

18. Soat soʻzi qayerda “sogʻat” tarzida talaffuz qilinadi? a) Toshkentda b) Namanganda c) Surxondaryoda d) Fargʻonada

19. Unli va undosh fonemalar oʻrtasidagi farqlarni toping. 1) toʻsiqq uchrash-uchramaslik belgisi 2) shovqin belgisi 3) boʻgʻin hosil qilish-qilmaslik belgisi a) 1, 2 b) 1, 2, 3 c) 1, 3 d) 2, 3

20. Tarkibida portlovchi tovush qatnashgan soʻzni toping. a) bozor b) xayol c) gʻoz d) sehr

Adabiyotlar:

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996.
2. Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1981.
3. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, 1967.

MAVZU: NUTQ TOVUSHLARINING UMUMIY TAVSIFI. UNLI VA UNDOSH TOVUSHLAR

Reja:

1. Tildagi unlilar tizimi va ularning paradigmasi.
2. Unli fonemalarning nutqiy xususiyatlari.
3. Undosh fonemalar va ular o'rtasidagi ziddiyatlar.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

Vokalizm, tilning ko'tarilish darajasi, lablanish – lablanmaslik, aralash qator unlilar, qattiq va yumshoq unli, cho'ziq va qisqa unli, portlovchi va sirg'aluvchi undosh affrikat, titroq tovush, jaranglilik va jarangsizlik, shovqinlilar va sonorlar, bo'giz undoshi, korrelyativ belgi, binar ziddiyat.

Nutq a'zolari tomonidan hosil qilingan nutq tovushlari dastlab ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Unli tovushlar
2. Undosh tovushlar

Unli tovushlar artikulyatsiyasiga ko'ra undosh tovushlardan farq qiladi. Unlilar talaffuzida o'pkadan chiqadigan havo og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi, nutq a'zolarining holati bir xil bo'ladi. Musiqiy ohanglarga ega bo'ladi. Bunday xususiyatlarni undoshlar talaffuzida kuzatib bo'lmaydi. Undosh tovushlar og'iz bo'shlig'ida hosil bo'ladi, o'pkadan keladigan havo turli to'siqlarga uchraydi, musiqaviy ohangga ega emas. Undoshlarda, asosan, shovqin ustun turadi, unlilarda esa ovoZ.

Har bir til o'ziga xos unlilar tizimiga ega. Tildagi unlilar tizimi **vokalizm** (lotincha unli, ovoZli degan ma'noni bildiradi) deyiladi. Tilda unlilar o'zi alohida bir tizimni, paradigmani tashkil qiladi va fonetik paradigmaning bir mikrosistemasini tashkil etadi. **Tilning ko'tarilish darajasi** (yuqori, o'rta, quyi) va **lablanish-lablanmaslik** belgilari unli fonemalarning **asosiy belgilari** bo'lib, bu belgilar ularning sistema hosil qiluvchi belgilari sanaladi. Unlilarning tilning gorizontol holatiga ko'ra (old qator, o'rta qator, orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar ularda nutqiy yondosh tovushlar ta'sirida o'zgarib turadi. Masalan, [q] undoshi bilan qo'shnichilik munosabatida [a] unlisi til orqalik

xossasiga ega bo'lsa, [k] undoshi qurshovida o'z holatini saqlaydi: *qarg'a, qurbaqa, kamalak, katta, kassa, katastrof* kabi. Unli fonemalarning asosiy belgilariga ko'ra tasnifi quyidagicha:

Unli fonemalar	<i>Asosiy belgilari</i>				
	Tilning ko'tarilish darajasi			Lablanish belgisiga ko'ra	
	yuqori	o'rta	quyi	lablangan	lablanmagan
[i]	+				+
[u]	+			+	
[o']		+		+	
[o]			+	+	
[e]		+			+
[a]			+		+

Demak, chizmadan ko'rinib turganidek, unli fonemalar tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra uch pog'onali, lablanish belgisiga ko'ra ikki pog'onali sistemani hosil qiladi. Jadvalda berilganidek, unli fonemalar o'zaro o'xshash va farqli belgilari bilan ziddiyatni hosil qiladi. Masalan, [a] va [e] fonemalarining birlashtiruvchi (farqlanmaydigan) tomoni ularning lablanmaganligi bo'lsa, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra [a] quyi keng, [e] o'rta keng fonema ekanligi bilan ziddiyatni hosil qiladi.

Demak, o'zbek tilidagi unli fonemalarning oppozitsiyalari tilning ko'tarilish darajasi va lablarning ishtiroki bilan belgilanadi. Qator belgisi (til oldi, til orqa) o'zbek tili unlilari uchun fonologik farqlanish belgisi emas, chunki u yondosh undoshlarning ta'sirida o'zgarishi mumkin [2, 52;].

Rus adabiy tilida esa unli fonemalarning asosiy belgilariga ko'ra tasnifi quyidagi chizmada o'z aksini topgan:

Tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra	Tilning gorizontal holatiga ko'ra		
	til oldi	til o'rta	til orqa
	lablanmagan		lablangan
Yuqori (yopiq)	и	ы	у
O'rta (yarim yopiq yoki ochiq)	е(э)		о
quyi (ochiq)		а	

Ushbu jadvalda ko'rsatilganidek, unli fonemalar tilning oldinga, orqaga harakati ko'rsatkichi belgisi bilan ham ziddiyat hosil qilgan. Ushbu holatda "oraliq uchinchi" tabiatiga ega bo'lgan til o'rta yoki aralash qator unlilari mavjudki, ularning talaffuzida tilning "bel"i va uchi bir oz yuqori ko'tariladi va tilning o'zi yassi holatda bo'ladi. Bunday aralash qator unlilar ingliz tiliga xos: [ə] [ɜ:]. Rus tilidagi [ы] va [а] unlilarining artikulyatsiyasi ham aralash qator unlilariga yaqindir. O'zbek tilidagi [i], [e], [a] rus tilidagi [u], [ə], ingliz tilidagi [i], [e], [æ] unlilari til oldi unlilari sanalsa, o'zbek tilidagi [o], [o'], [u], rus tilidagi [o], [y] va ingliz tilidagi [u], [ʌ] orqa qator unlilari hisoblanadi. O'zbek tilida bo'lgani kabi rus tilida ham lablarning ishtirokiga ko'ra, tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra unlilar ziddiyat hosil qiladi. Chunonchi, [i], [e] unlilari "lablanmagan, til oldi" belgilari bilan "lablangan, til orqa" [u], [o] unlilariga qarama-qarshi qo'yiladi. Bu unlilarning yana o'zi ichki ziddiyatda turadi, ya'ni [i], [u] tilning ko'tarilish darajasiga ko'ra yuqori (yopiq) unli sanalsa, [e], [o] o'rta (yarim yopiq yoki ochiq) unli sanaladi.

Unli fonemalar nutqda ayrim hollarda cho'ziq, ayrim holda qisqa, qattiq va yumshoq talaffuz qilinadi. Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan turkman tilida cho'ziq va qisqa unlilar ko'p uchraydi. Turkman tilida cho'ziq va qisqa unlilarning har qaysisi mustaqil fonema bo'lib, ular so'z ma'nolarini ajratib boradi: *at* (*aat* – *nom, ism*) – *at* (*at - ot*), *ot* (*oot - olov*)-*ot* (*ot – o't*, *gilyoh*). O'zbek tilida esa so'zlarni ajratib beruvchi maxsus cho'ziq unli fonemalar mavjud emas. Ammo o'zbek tili tarkibiga kirgan *da'vo*, *va'da*, *ra'no* kabi so'zlarda "ayn" tovushdan oldin kelgan unlilar cho'ziq talaffuz qilinadi yoki yopiq bo'g'inli *til*, *bir*, *qiziq* kabi so'zlarda [i] fonemasi nutqda qisqa talaffuz etiladi: *til*, *bir qiliq* kabi. Rus tilida urg'u tushgan unli cho'ziq talaffuz qilinadi: *parta*, *doska*, *direktor* [1,22;].

Undosh fonemalar tasnifi. O'zbek tilida 25 ta undosh bo'lib, ularni farqlovchi asosiy belgilar quyidagilar sanaladi:

- a) hosil bo'lish o'rniga ko'ra;
- b) hosil bo'lish usuliga ko'ra;
- d) ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra.

Undosh tovushlarning hosil bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i va til muhim ahamiyatga ega. O'pkadan chiqadigan havo xuddi mana shu joylarda turli xil to'siqlarga duch keladi.

Undoshlar hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlari:

a) lab-lab undoshlari: *b, p, m, v*;

b) lab– Tish undoshi: *f*.

2. Til undoshlari:

a) til oldi: *d, t, z, s, sh, j (dj), ch, n, l, r*;

b) til o‘rta: *y*;

d) sayoz til orqa: *k, g, ng*;

e) chuqur til orqa: *q, x, g‘*.

3. Bo‘g‘iz undoshi – *h* tovushlariga bo‘linadi.

Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra esa undoshlar quyidagi kichik guruhlariga bo‘linadi:

1. Portlovchilar: *b, p, d, t, k, g, q*;

2. Sirg‘aluvchilar: *v, f, z, s, y, l, sh, g‘, x, h, j*;

3. Titroq: *r*;

4. Qorishiq(portlovchi)lar: *dj, ch*;

5. Yon: *l*

6. Burun (sonor-portlovchilar): *n, m, ng*.

Undosh tovushlar **ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra** ikki guruhga ajraladi :

1. Jaranglilar: *b, v, g, d, z, j, dj, y, g‘, m, n, ng, l, r*;

2. Jarangsizlar: *p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h*.

Undosh tovushlar akustik jihatdan **shovqinli va sonor** tovushlarga ham bo‘linadi . Shovqinli undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin ovozga nisbatan kuchli bo‘ladi : *b, f, g‘, h, x, p* kabi . Sonor tovushlarda esa ovoz kuchli bo‘ladi : *m, n, ng, l, r* kabi. Undosh fonemalar ham boshqa sath birliklarida bo‘lgani kabi turli ziddiyatlarda turadi. Jumladan 8 ta undosh fonema “jarangli – jarangsizlik ” belgisi bilan **korrelyativ** (ziddiyatda turgan fonemalarning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo‘lmagan belgi) munosabatga kirishadi. Ular quyidagilar: *[b]-[p], [d]-[t], [k]-[g], [s]-[z], [j]-[ch], [dj]-[sh], [g‘]-[q], [v]-[f]*.

Yuqorida ko‘rsatilgan tasnif asosida undosh fonemalar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra quyidagi **binar** ziddiyatli munosabatlarga kirisha oladi:

a) “lab-lab – til oldi”: *[p]-[t]; [m]-[n]; [v]-[z]; [v]-[r]....*

b) “lab-lab – til o‘rta”: *[b]-[y]; [v]-[y];*

d) “lab-lab – til orqa”: *[p]-[k]; [b]-[k]; [m]-[x]; [v]-[g];*

e) “lab-lab – bo‘g‘iz”: *[p]-[h]; [v]-[h];*

f) “til oldi- til orqa”: *[t]-[k]; [t]-[q]; [d]-[g]; [s]-[x]; [z]-[g]; [n]-[g].*

Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatlarda bo‘ladi:

a) “portlovchi – sirg‘aluvchi”:

[p]-[f]; [b]- [v]; [t]-[s]; [d]-[z]; [t]-[sh]; [k]- [x]...

b) “portlovchi – affrikat (qorishiq)”:

[t]-[ch]; [d]- [dj];

d) “sirg‘aluvchi - affrikat”: [sh]-[ch]; [j]- [dj];

Demak, o‘zbek tilida undosh fonemalarning soni ko‘pligi tufayli oppozitsiyalar ham anchadir. Unli fonemalar esa bir belgi asosida uch (tor unlilar, o‘rta unlilar, keng unlilar) va ikki a‘zoli ziddiyatni (lablangan va lablanmagan unlilar), ikki belgi (“tilning ko‘tarilish darajasi va lablangan - lablanmaganlik”) asosida olti a‘zoli ziddiyatni hosil qiladi. Bunday xususiyatlar rus, ingliz, nemis, fransuz kabi qator tillar uchun ham xos.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Bilish jarayonida zid qo‘yishning qanday ahamiyati bor?
2. Tovushlarning farqlovchi va biriktiruvchi belgilari deganda nimani tushunasiz?
3. Nima uchun o‘zbek tili unlilarida qator belgisi fonologik farqlanish belgisi bo‘la olmaydi?
4. Korrelyativ ziddiyatli munosabatlarga misollar keltiring.
5. Binar ziddiyatli munosabatlarga misollar keltiring.
6. She‘riy parcha yozing. Undagi unli va undosh tovushlarga tasnif bering.
7. Unli va undosh tovushlar soni barcha tillarda bir xilmi?
8. Qaysi tovushlarni talaffuz qilganda til, til uchi, tish faol ishtirok etadi?
9. Qorishiq (affrikat) tovushlar ishtirok etgan so‘zlar qatorini tuzing.
10. “Portlovchi – sirg‘aluvchi” belgili ziddiyatlar qatoriga misollar keltiring.

Mavzuga doir mashqlar yechish

1-mashq. Ko‘chiring. Faqat unli va jarangli undoshlardan hosil bo‘lgan so‘zlarni aniqlang.

Odobli, zerikarli, mashq, befarq, kitob, Omonga, maydon, maktab, dor, xalq, tazod, gul, jarangli, namuna, bolalar, sabab, tushuncha, unga, donga, so‘z, ozod, maqol, nonga, yurtning, o‘zingga, choynak, bo‘g‘iz, undoshlar

2-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Ularning tarkibida kelayotgan til oldi undoshlarini sonini aniqlab yozing. Namuna: 20 ta.

1. Vatan arabcha so‘z bo‘lib, ona yurt degan ma‘nolarni bildiradi. 2. U har birimizning kindik qonimiz to‘kilgan muqaddas dargoh. 3. Bu tuproqda otabobolarimizning xoki yotibdi. 4. Inson uchun vatan yagonadir. 5. Vatanning katta-kichigi, boy-kambag‘ali bo‘lmaydi. 6. Inson uchun undan ulug‘ in‘om yo‘q. 7. Vatandan judolik eng katta baxtsizlikdir. 8. Ma‘naviyat insonning,

xalqning, jamiyatning kuch-qudratidir. 9. Farzandlari sogʻlom yurt qudratli boʻladi, qudratli yurtning farzandlari sogʻlom boʻladi. 10. Xalqimizning maʼnaviy ildizlari juda chuqur.

3-mashq. Ushbu berilgan gaplarda portlovchi va sirgʻaluvchi undoshlar miqdorini yozing. Namuna: portlovchi – 8 ta; sirgʻaluvchi – 10 ta kabi.

1. Bulbul sayrar, chumchuq chirqirar, xabar berar asl zotidan. 2. Qarilar kutadi mehmon, pazandasi yopadi shirmon. 3. Oʻtirganlar otning dupur-dupurini baralla eshitishdi. 4. Men uning goʻzal siymosida qalbim koʻzqusini, visol orzusini, umidim gulshanini koʻrardim. 5. Kumush qishdan, zumrad bahordan, qolishmaydi kuzning ziynati.

Mavzuga doir testlar yechish

Fonetika boʻlimi yuzasidan testlar. Unli va undosh tovushlar

21. Qaysi qatorda ng tovushi ishtirok etgan soʻzlar berilgan? a) shudring, yanga, dengiz b) singil, menga, koʻngil c) kongress, yengil, shtanga d) kenglik, ingramoq, tungi

22. Quyidagi soʻzlardan qaysilarida tutuq belgisi unlining choʻziqroq aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi? 1) ma...no 2) san...at 3) moʻ...tadil 4) in...om 5) shu...la a) 1, 2, 3, 4, 5 b) 1, 5 c) 1, 3, 5 d) 2, 5

23. Quyidagi soʻzlardan qaysilarida tutuq belgisi unlining undoshdan ajrati talaffuz etilishini ifodalash uchun qoʻyiladi? 1) qat...iy 2) da...vo 3) moʻ...jiza 4) sur...at 5) e...lon a) 1, 4 b) 2, 3, 5 c) 1, 3, 4, 5 d) 2, 5

24. Qaysi qatordagi soʻzda n harfi m tarzida talaffuz etiladi? a) oʻn bir b) tandir c) oʻn soʻm d) tomonda

25. Qaysi harf til orqa, portlovchi, jarangli undoshni ifodalaydi? a) d b) q c) g d) k

26. 1) tinmay 2) oʻn besh 3) qamchin 4) qantarmoq 5) manmanlik 6) sunbul. Berilgan qaysi soʻzlarda n harfi m tarzida talaffuz qilinadi? a) 1, 2, 5, 6 b) 1, 3, 4, 5 c) 2, 4, 6 d) 3, 5, 6

27. Qaysi harflar birikmasi bitta til orqa undoshini ifodalaydi? a) ng b) sh c) ch d) bunday harflar birikmasi mavjud emas

28. Qaysi qatorda unli va sirgʻaluvchi undoshlardan tarkib topgan soʻzlar berilgan? a) saxovat, xususiylashtirish, gʻazal b) vazifa, serhafsala, xoʻroz c) suyanish, sarosima, jirafa d) xushbichim, vazifa

29. Qaysi qatorda unli va portlovchi undoshlardan tarkib topgan soʻzlar berilgan? a) adabiy, telpak, qadriyat b) odob, botiq, qanoat c) dudutlatdi, qobiliyat, qorabayir d) tekintomoq, qanoat, vazifa

Qaysi soʻzda faqat hosil boʻlish usuliga koʻra bir guruhga mansub undoshlar berilgan? a) suzish b) bedarak c) qargʻa d) bodo

LOTIN ALIFBOSI

№	Harf	Tasniflanishi	№	Harf	Tasniflanishi
1	A a	1. Til oldi	8	I i	1. Til oldi
		2. Quyi keng			2. Tor unli
		3. Lablanmagan			3. Lablanmagan
2	B b	1. Lab undoshi: lab-lab	9	J j	1. Til undoshi: til oldi
		2. Portlovchi			2. Portlovchi
		3. Jarangli			3. Jarangli
		4. Shovqinli			4. Shovqinli
		5. Sof			5. Qorishiq (dj)
3	D d	1. Til undoshi: til oldi	10	K k	1. Til undoshi: til orqa
		2. Portlovchi			2. Portlovchi
		3. Jarangli			3. Jarangsiz
		4. Shovqinli			4. Shovqinli
		5. Sof			5. Sof
4	E e	1. Til oldi	11	L l	1. Til undoshi: til oldi
		2. O'rta keng			2. Sonor-sirg'aluvchi
		3. Lablanmagan			3. Jarangli
5	F f	1. Lab undoshi: lab-tish	12	M m	4. Sonor (ovozdor)
		2. Sirg'aluvchi			5. Sof
		3. Jarangsiz			1. Lab undoshi: lab-lab
		4. Shovqinli			2. Sonor-portlovchi
		5. Sof			3. Jarangli
6	G g	1. Til undoshi: til orqa	13	N n	4. Sonor (ovozdor)
		2. Portlovchi			5. Sof
		3. Jarangli			1. Til undoshi: til oldi
		4. Shovqinli			2. Sonor-portlovchi
		5. Sof			3. Jarangli
7	H h	1. Bo'g'iz undoshi	14	O o	4. Sonor (ovozdor)
		2. Sirg'aluvchi			5. Sof
		3. Jarangsiz			1. Til orqa
		4. Shovqinli			2. Quyi keng unli
		5. Sof			3. Oraliqdagi tovush

№	Harf	Tasniflanishi	№	Harf	Tasniflanishi
15	P p	1. Lab undoshi: lab-lab	22	X x	1. Til undoshi: til orqa
		2. Portlovchi			2. Sirg'aluvchi
		3. Jarangsiz			3. Jarangsiz
		4. Shovqinli			4. Shovqinli
		5. Sof			5. Sof
16	Q q	1. Til undoshi: til orqa	23	Y y	1. Til undoshi: til o'rta
		2. Portlovchi			2. Sirg'aluvchi
		3. Jarangsiz			3. Jarangli
		4. Shovqinli			4. Shovqinli
		5. Sof			5. Sof
17	R r	1. Til undoshi: til oldi	24	Z z	1. Til undoshi: til oldi
		2. Sonor-sirg'aluvchi			2. Sirg'aluvchi
		3. Jarangli			3. Jarangli
		4. Sonor (ovozdor)			4. Shovqinli
		5. Sof			5. Sof
18	S s	1. Til undoshi: til oldi	25	O' o'	1. Til orqa
		2. Sirg'aluvchi			2. O'rta keng
		3. Jarangsiz			3. Lablangan
		4. Shovqinli			1. Til undoshi: til orqa
		5. Sof			2. Sirg'aluvchi
19	T t	1. Til undoshi: til oldi	26	G' g'	3. Jarangli
		2. Portlovchi			4. Shovqinli
		3. Jarangsiz			5. Sof
		4. Shovqinli			1. Til undoshi: til oldi
		5. Sof			2. Sirg'aluvchi
20	U u	1. Til orqa	27	Sh sh	3. Jarangsiz
		2. Tor unli			4. Shovqinli
		3. Lablangan			5. Sof
21	V v	1. Lab undoshi: lab-tish	28	Ch ch	1. Til undoshi: til oldi
		2. Sirg'aluvchi			2. Portlovchi
		3. Jarangli			3. Jarangsiz
		4. Shovqinli			4. Shovqinli

		5. Sof		5. Qorishiq
29	ng	1. Til undoshi: til orqa	,	TUTUQ BELGISI
		2. Sonor-portlovchi		
		3. Jarangli		
		4. Sonor (ovozdor)		
		5. Sof		

Adabiyotlar

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1996.
2. Баскаков Н.А. ва б. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979.
3. Нурмонов А., Собиров А., Қосимова Н. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Академик лицейлар учун дарслик. Тошкент, 2001.
4. Холманова З. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – Т., “Nodirabegim”, 2020. – 256 б.

MAVZU: ORFOEPIYA VA ORFOGRAFIYA

Reja:

1. Orfoepiya – adabiy talaffuz me’yorlarini o’rganuvchi sath.
2. Orfografiya. Orfografik tamoyillar haqida.
3. Orfografik va orfoepik qoidalarning o‘zaro bog‘liqligi.

Mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalar

Adabiy talaffuz, talaffuz me’yori, nutq madaniyati va orfoepiya, ommaviy axborot vositalari va orfoepiya, orfografiya va imlo, fonetik prinsip, morfologik prinsip, tarixiy an’anaviy va shakliy prinsip, orfografiya va orfoepiya aloqadorligi.

Adabiy tilga xos bo‘lgan muhim xususiyatlarning eng birinchisi uning muayyan me’yorlarga bo‘ysunishidir. Fonetika, leksikologiya, morfologiya yoki sintaksis sohalarida bo‘lgani kabi nutqning ikki ko‘rinishi: og‘zaki va yozma shakllarda ham barcha uchun umumiy bo‘lgan o‘ziga xos me’yorlar mavjud. Muayyan me’yorlardan chetga chiqish yoki chekinish kishilarning o‘zaro fikr almashish jarayoni (og‘zaki va yozma)da turli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Orfoepiya so‘zi «yunoncha» so‘zdan olingan bo‘lib, “**to‘g‘ri talaffuz**” degan ma’noni anglatadi. So‘zlarni adabiy talaffuz etish qonun-qoidalari ana shu bo‘limda o‘rganiladi.

Ba’zan to‘g‘ri yozish va to‘g‘ri talaffuz me’yorlari bir-biriga to‘g‘ri kelmay qoladi: do‘st – **do‘s**, go‘sht – **go‘sh**, g‘isht – **g‘ish** kabi.

Orfoepiya qoidalariga rioya qilmaslik natijasida poronimlar yuzaga keladi: **Asir-asr, amir-amr.**

Og‘zaki nutqning qonun-qoidalarini **orfoepiya** sathi, yozma nutqqa xos normalarni **orfografiya** bo‘limi o‘rganadi. Nutq tovushlari vositasida ifodalangan og‘zaki nutqimiz eshitish orqali o‘zlashtirilsa, harflar vositasi bilan ifodalangan yozma nutq esa ko‘rish, o‘qish, uqish orqali o‘zlashtiriladi.

Og'zaki nutqda bir necha xil talaffuz qilinuvchi tovush, qo'shimcha va so'zlardan adabiy tilga qabul qilingan bittasi to'g'ri talaffuz me'yorini sanaladi.

Misollar: **1. Mashinadan, ikki bolali ayol tushdi.**

2. Mashinadan ikki, bolali ayol tushdi.

1-gapda ayol bitta, bola ikkita; 2-gapda esa ayol ikkita.

Tildagi so'z va uning qismlarini adabiy talaffuz etish qoidalari to'plamidan iborat. Axborot uzatish va axborot qabul qilish jarayonida to'g'ri talaffuz muhim ahamiyatga ega. Orfoepiya normalari tilning fonemalar sistemasi bilan, fonemalarning ma'lum pozitsiyalardagi o'zgarishlari bilan va, asosan, nutq madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Nutq madaniyatining ajralmas bo'lagi bo'lgan orfoepiya adabiy talaffuz madaniyatini oshirishga, uni bir tizimga solishga yordam beradi.

Orfoepik talaffuz me'yori adabiy til bilan birgalikda shakllanadi. Odatda, ba'zi tayanch shevalar talaffuzi adabiy til talaffuzi normasiga yaqin turadi. Masalan o'zbek adabiy tilining talaffuziga Toshkent va Farg'ona vodiysi shevalarining talaffuzi asos qilib olingan. Rus adabiy tilining talaffuziga esa Moskva va Leningrad shevalari asos sifatida qabul qilingan. Orfoepik me'yorlar makon va zamonda farqlanadi, o'zgaradi. Ya'ni har bir til o'zining ma'lum davrdagi adabiy talaffuz normalariga ega bo'lib, ular vaqt o'tishi bilan tildago fonetik, leksik va boshqa yangilanishlar natijasida o'zgarishi mumkin. Orfoepiya nutqning talaffuz me'yori amaliy jihatdan qanday bo'lishini fonetika va fonologiyadagi nazariy tamoyillarga asoslangan holda belgilab beradi. O'zbek tilida avvalgi adabiy talaffuz me'yori eski o'zbek adabiy tili negizida yuzaga kelgan bo'lsa, hozirda foydalanilayotgan adabiy talaffuz normalari fan texnikaning yuksalishi, xalq madaniy saviyasining tobora o'sib borishi, umumiy savodxonlik, o'rta va oliy maktablarning rivojlanishi kabi qator omillarni hisobga olgan holda belgilangan. Quyida orfoepiyaning ba'zi me'yori bilan tanishib o'tamiz:

1. Yonma-yon kelgan **ia, io, ai, oi, ea** – unlilari orasiga qisqa **y** tovushini qo'shib talaffuz etish orfoepik me'yordir: *tabiat – tabiyat, shariat – shariyat, radio – radiyo, stadion – stadiyon, said – sayid, ukrain – ukrayin, doim – doyim, oila – oiyla, teatr – teyatr, laureat – laureyat* kabi.

2. Samarqand, Toshkent, xursand, qand, baland, go'sht, past kabi so'zlar oxiridagi **d, t** undoshlarini tushirib talaffuz etish, orfoepik me'yordir.

3. *Matbaa, metall, kilogramm, kilovatt, kongres* singari o‘zlashma so‘zlarning talaffuzida qo‘sh unli (undosh)larning faqat bittasi talaffuz etiladi.

4. Shartli qisqartmalarni kengaytirilgan holatda o‘qimaslik adabiy talaffuz normasiga ziddir: *AQSH – Amerika Qo‘shma Shtatlari, BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, A. Navoiy – Alisher Navoiy, A. Qod. – Abdulla Qodiriy* kabi.

5. *Oftob, kitob, adab, maktab, Tolib, hisob* singari so‘zlar oxiridagi **b** undoshi jarangsiz jufti bilan almashtirilib, **n** tarzida talaffuz ‘tilishi deyarli barcha sheva vakillari nutqiga xosdir va bu hol orfoepiya uchun me‘yoriy hodisa hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida**»gi qarori **1995-yil 24-avgust**da qabul qilingan. Hozirgi qoidalar tizimi **7** bo‘lim, **82** banddan iborat bo‘lib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi

a) unlilar imosi (1 – 7-bandlar)

b) Undoshlar imlosi (8 – 32-bandlar)

2. Asos va qo‘shimchalar imlosi (33 – 37-bandlar)

3. Qo‘shib yozish (38 – 50-bandlar)

4. Chiziqcha bilan yozish (51 – 56-bandlar)

5. Ajratib yozish (57 – 65-bandlar)

6. Bosh harflar imlosi (66 – 74-bandlar)

7. Ko‘chirish qoidalari (75 – 82-bandlar)

Orfoepiya notiqlik san’ati, nutq madaniyatidagi barcha talaffuz xususiyatlarining yig‘indisini, radio, televideniye adabiy normaga solib turuvchi mezon hisoblanadi. Angliya, Buyuk Britaniya, Amerika kabi o‘nlab rivojlangan mamlakatlarda matbuot sohasida, ayniqsa, televideniye orfoepik me‘yorlarga qat’iy amal qilish talab etiladi. Talaffuz normalaridan chetga chiqish hollari ro‘y bergan ko‘rsatuvlar (u har qanday dolzarb masalalar bilan bog‘liq bo‘lishidan qat’iy nazar) efirga berilmaydi, mabodo bunday ko‘rsatuvlar tasodifan efirga uzatilsa, ko‘rsatuvni tayyorlagan jurnalistga televideniye muharririga katta miqdorda jarima solinadi, ba’zi holatlarda ular ishdan chetlatilishi ham mumkin.

O‘zbekiston televideniyesi, radio va boshqa ommaviy axborot vositalari haqida hamma vaqt ham bunday gapni aytib bo‘lmaydi. Ba’zi radio eshittirishlarida, televideniye ko‘rsatuvlarida shevaga berilib, bu

holatni “xalqona soddalik”, “dehqontabiatlilik” sifatida izohlab, adabiy talaffuz me'yorlarini qo'pol ravishda buzish madaniyatsizlikning bir ko'rinishi ekanligini unutmasligimiz lozim.

Orfografiya grekcha so'z bo'lib, orthos – to'g'ri va grafo – yozaman, “to'g'ri yozuv” degan ma'noni ifodalaydi. Orfografiya tovush va harflar, so'z va uning ma'noli qismlari, qo'shma, juft, takroriy, qisqartma (jumladan, shartli qisqartmalarning ham) so'zlarning qo'shib, ajratib va chiziqcha orqali yozilishi, bo'g'in ko'chirish, bosh hamda kichik harflardan foydalanish o'rinlari haqidagi yagona qoidalar tizimidan iboratdir. Orfografiya og'zaki nutqni yozuv orqali to'g'ri ifodalash uchun har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda yozuv qoidalarining umumiylikini ta'minlaydi. Bu esa og'zaki nutqni imloda bir xil yozish imkoniyatini tug'diradi. Odatda, adabiy til ma'lum me'yorlarga ega ekanligi bilan shevalardan farqlanib turadi. Og'zaki nutqda ham, yozma nutqda ham muayyan me'yorlarga rioya qilish nutq (og'zaki va yozma)ning aniq, ravon va tushunarli bo'lishiga yordam beradi. Adabiy tilni to'liq egallash uchun esa til va nutq me'yorlarini bilish hamda unga rioya qilish shart. Orfografiya to'g'ri yozish qoidalarini belgilashda ma'lum tamoyillarga asoslanadi. Tilshunoslikda orfografiyaning quyidagi prinsip (tamoyil) lari qayd qilinadi: fonetik, morfologik, tarixiy - an'anaviy va shakliy (simvolik yoki ideografik) prinsiplar. Biroq bularning mavqei hamma tillarda ham bir xil emas: har bir tilning orfografiyasi uchun u yoki bu prinsip asos qilib olinadi. Asosiy orfografik tamoyillar va ularning o'ziga xos xususiyatlari xususida alohida to'xtalib o'tamiz.

Fonetik tamoyil. Bu orfografiyaga xos asosiy mavqe egallovchi prinsiplardan bo'lib, unga ko'ra so'zlar talaffuz qilinishiga mos ravishda yoziladi. So'z shakllarning talaffuz etilishida yuz bergan fonetik o'zgarishlar hisobga olinadi. Chunonchi, *yurak-yuragi, yurakka, son-sana, sanoq, sanog'i, qishloq-qishlog'im, qishloqqa* kabi. Demak, fonetik prinsipda so'zning aytilishi bilan yozilishi bir-biriga mos keladi. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi [-ga], sifatdosh shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha [-gan], chegara ma'nosini ifodalovchi murakkab affiks [-gacha], payt va maqsad ravishdoshi shaklini yasovchi [-gach], [-guncha], [-gani], ozaytirma sifatni hosil qiluvchi [-gina] kabi affikslar o'zak-negizi **k, q** undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, muayyan so'z shakllari fonetik tamoyil asosida yoziladi. Masalan, *terakka, buloqqa, ekan, boqqan, eshikkacha,*

quloqqacha, ayriliqqacha, zerikkach, chiqqan, tikkuncha, taqquncha, yoqqani, chekkani, kichikkina, iliqqina va h.k.

Fonetik prinsipga asoslangan imlo qoidalari boshqa tillarda ham uchraydi. Jumladan, turkiy tillar oilasiga kiruvchi uygʻur tili imlo qoidalari uchun bu tamoyil yetakchi oʻrinda turadi: *maktevi (maktabi), epkaldi (olib keldi)* kabi.

Rus tilidagi [без-], [воз-], [из-], [раз-] prefikslari jarangsiz undoshlar bilan boshlanubchi oʻzak-negizlarga qoʻshilganda, koʻpincha, fonetik oʻzgarishga uchraydi va bu imlodan ham oʻz aksini topadi: *без+ срочный = бессрочный,*

без+печный=беспечный, без+толковый=бестолковый, без+платно=бесплатно; воз+принять=воспринять, из+писать=исписать, раз+цвети = расцвети. Shuni eslatib oʻtish lozimki, na oʻzbek tili uchun, na rus tili uchun fonetik prinsip asosiy orfografik tamoyil vazifasini oʻtamaydi. Uygʻur tili, belarus tili orfografiyalarida bu tamoyilga koʻproq amal qilinadi.

Morfologik tamoyil. Bu prinsip boʻyicha soʻz shakllar qanday talaffuz etilishidan qatʼiy nazar, bir xil yozilishi talab etiladi. Demak, morfologik prinsip asosida yozilgan soʻzlar jonli soʻzlashuvdagi talaffuzga muvofiq kelmaydi. Oʻzbek tilining orfografiyasi (imlo qoidalari), asosan, shu tamoyilga asoslangandir. Chunonchi, *yozibdi, ishda, maqtamoq, toʻqson, qochdi, rost, poʻstdumba, Samarqand, muomala, gazeta* singari soʻzlar (jonli nutqda *yozipti, ishda, maxtamoq, toʻxsan, qoshti, ros, poʻsdumma, Samarqan, muomila, gazet* tarzida aytilsa-da) asliga muvofiq yoziladi.

Qoʻshma va juft soʻzlar, *koʻm-koʻk, qip-qizil* kabi sifatlar, *har vaqt, bir mahal* kabi ravishda ham morfologik prinsip asosida yoziladi.

Rus tili orfografik qoidalarida ham morfologik prinsip yetakchi rol oʻynaydi. Masalan, rus tilidagi *часовой, города, подписка, вокзал, дорога, товар, команда, окно, вода, совпадать* singari soʻzlar jonli soʻzlashuvda *часавой, гарада, патписка, вакзал, дарога, тавар, каманда, акно, вада, сафпадат* tarzida aytiladi. Yuqoridagi kabi asliga koʻra yoziladi. A.N.Gvozdevning «Основы русской орфографии». (M., 1963, стр. 54) kitobida qayd etilgan maʼlumotga koʻra, rus tili imlo qoidalarining 71,4 foizi morfologik tamoyilga asoslangan.

Tarixiy-anʼanaviy tamoyil. Bu prinsip boʻyicha soʻzlar hozirda qanday talaffuz qilinishiga qarab emas, qadimdan anʼanaga aylanib qolgan

qoidalar asosida yoziladi. Demak, soʻzlarning aytilishi uning yozilishidan farq qiladi. Biroq bunda morfologik prinsipdagi kabi morfemalarning yagona shakllanishiga, grammatik qoidaga rioya qilinmaydi. Aksincha, soʻzlarning yozma ifodasi ularning tarixan oʻzlashib singib ketgan shakliga teng keladi. Oʻzbek tilida bu tamoyildan, odatda, badiiy uslubda koʻproq foydalaniladi: Masalan:

1) maqsad ravishdoshi qoʻshimchasi [-gani] oʻrnida uning tarixiy koʻrinishlari [-gali], [-gʻali], [-qali], [-kali] qoʻllaniladi: *Koʻrgali keldingmi, yor, kuydirgali keldingmi, yor* (Qoʻshiqdan);

2) sifatdoshning [-r/-ar] shakli [-ur] tarzida ishlatiladi: *Shirin boʻlsang, yalab ado qilurlar, Acchchiq boʻlsang talab ado qilurlar* (E.Vohidov);

3) [-mi] soʻroq yuklamasi [-mu] shaklida qoʻllaniladi: *Sevgini tortib boʻlarmu, toshu tarozu bilan* (E.Vohidov); *Sen bahorni sogʻinmadingmu* (A.Oripov);

4) [-gin] buyruq-istak mayli shakli [-gil], [-gʻil] tarzida ishlatiladi: *Bas, yetar, koʻksimga urmagil xanjar* (A.Oripov);

5) chiqish kelishigi shakli [-dan] koʻpincha, [-din] tarzida beriladi: *Gavhar balchiqqa tushgani bilan qimmatini ushalmas va oʻz bahosidan qolmas* (I.Sulton) va h.k.

Kabutar, muomala, musicha, taqozo, erur kabi soʻzlar ham tarixiy – anʼanaviy tamoyil asosida yozilgan.

Gʻarbiy yevropa tillarida, jumladan, ingliz, fransuz, nemis tillarida ham shu prinsipga amal qilinadi. Chunonchi, ingliz tilidagi *to live [live]* (yashamoq), *to work [we:k]* (ishlamoq), *to condemn [kenʻdem]* (yomon koʻrmoq), *debt [det]* (qarz), *light [alti]* (yorugʻ) kabi soʻzlar; fransuz tilidagi *Paris (Parij), homologue*

(insonshunoslik) soʻzlari; nemis tilidagi *tisch (stol), deutsch (nemis tili)* soʻzlari tarixiy-anʼanaviy tamoyil asosida yozilgan. Rus tilidagi *красивого, большого, здания, корова, собака* soʻzlari ham shular jumlasidandir.

Shakliy (simvolik) tamoyil. Bu prinsipga koʻra, odatda, boshqa tillardan olingan soʻzlar oʻsha tillarda qanday yozilsa shunday yozamiz: *Nyu-York, kilogramm, kross, taassurot, koeffitsiyent, trolleybus* kabi.

Maʼlumki, oʻzbek xalqi qarib 70 yil davomida kirill yozuvidan foydalanib keldi. Kirill yozuvining imlo qoidalari 1956-yil 4-aprelda hukumat tomonidan tasdiqlangan edi. Unga koʻra, oʻzbek orfografiyasining

asosiy qoidalari 72 moddadan iborat bo‘lib ularning ba‘zilari o‘zbek tilining tabiatiga hamma vaqt ham mos kelavermasdi. Chunonchi, **е, ё, ю, я** grafemalari, **и** harfi, ayirish, yumshatish belgilari (**ъ, ь**) bilan bog‘liq o‘rinlar shular jumlasidandir.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 13-sessiyasi (1993-yil 2-sentabr) da “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy qilish to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi. Bu qonunni joriy qilish to‘g‘risida Prezident farmoni ham e‘lon qilindi. 1995-yil 24-avgustda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi 339-son qarori qabul qilindi. Yangi imlo qoidalari 82 – moddadan iborat bo‘lib, unda harflar imlosi, asos va qo‘shimchalar imlosi, qo‘shib yozish, chiziqcha bilan yozish, ajratib yozish, bosh harflar imlosi, ko‘cherish qoidalari alohida bo‘limlarda ko‘rsatilgan.

Ma‘lumki, orfografiya adabiy tilning talaffuzini o‘rganuvchi orfoepiya bilan, alifbo bilan uzviy bog‘liqdir. Orfografiya bilan orfoepiya adabiy tilni takomillashtirishda, uni muntazam bir shaklga solishda muhim rol o‘ynaydi. Lotin alifbosiga asoslangan imlo qoidalarida juda ko‘p o‘rinlarda orfografiyaning adabiy talaffuz me‘yorlari bilan muvofiqlashganligini ko‘rish mumkin. Masalan,

1) *mo‘tabar, mo‘jiza, mo‘tadil* kabi arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar tarkibidagi **o‘** unlisi cho‘ziq aytiladi va yozuvda ulardan keyin tutuq belgisi ishlatilmaydi;

2) *parvo, mavqe, mavzu, avzo* so‘zlariga I, II shaxs egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda bir **y** tovushi qo‘shib aytiladi va shunday yoziladi; *parvoyim, parvoying, ... mavqeyim...*;

3) ruscha *цилиндр, кварц, акция, конституция, лицей, милиция* kabi o‘zlashgan so‘zlar tilimizda o‘zbekona talaffuzga muvofiq yoziladi: *silindr, kvars, aksiya, konstitutsiya, litsey, militsiya* va hokazo.

Demak, orfografiya va orfoepiya og‘zaki hamda yozma nutqni bir – biriga yaqinlashtirishda, milliy – adabiy tilning birligini yaratishda muhim ahamiyat kasb etuvchi mushtarak sohalardir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Orfoepiya nimani o‘rganadi?

2. Orfografiya sathining o‘rganish obyekti nimalardan iborat?

3. Orfoepiyaning nutq madaniyati bilan chambarchas aloqadorligini misollar asosida tushuntiring.
4. O'zbek tiliga xos orfoepik me'yorlar haqida gapiring.
5. Yevropa mamlakatlarida orfoepik me'yorlariga rioya qilish tartibi qay ahvoldaligini tushuntiring. Bizda-chi? Fikrlaringizni misollar asosida dallilling.
6. Orfografik tamoyillar haqida ma'lumot bering.
7. G'arbiy yevropa tillarida orfoepiyaning qaysi me'yori ko'proq foydalaniladi?
8. Lotin yozuviga asoslangan imlo qoidalarining afzalligi nimada? Misollar asosida tushuntiring.

Mavzuni mustahkamlash uchun mashqlar

O'zni, pasay, ikkovi, mening, uning, unda, buncha, o'shancha, yig'la, qornim, oltovlon, og'zi, singil, ko'ngli, unga, ata, sana, saylov, so'roq, o'ynoqi, bo'yoq, tanlov, sayroqi, angla, yasha, seniki, qayril, ayrim, ayri, susay, bunday, mavzusi, mavzuyim, o'g'li, shahri, burni, o'quv, sovuq, idroki, yutug'i, tilagi, begi, qoshig'i, sana, sanoq, taroq, so'roq, huquqi, yog'i, o'yna, bag'ri, saylov, bo'yoq, sayroqi, o'ynoqi, sovuq, o'quvchi, angla, qaynoq, dumaloq, ishlov, yumaloq, sarg'ay, ulg'ay, buloqqa

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. Tovushlar zanjiri asosida ma'lum bir fikrni bayon qilish nima deyiladi? a) og'zaki nutq b) yozma nutq c) rasmiy nutq d) ilmiy nutq
2. Tovushlarning yozuvdagi ifodasi nima deb ataladi? a) ohang b) fraza c) harf d) fonema
3. Og'zaki nutqning tovushlar tizimi qaysi bo'limda o'rganiladi? a) grafika b) orfoepiya c) orfografiya d) fonetika
4. Yozma nutqning harflar tizimi qaysi bo'limda o'rganiladi? a) grafika b) orfoepiya c) orfografiya d) fonetika
5. So'zlash va yozish orqali ma'lum bir fikrni bayon qilish nima deyiladi? a) nutq b) sema c) ohang d) so'z
6. Tilning tovush tizimi qaysi bo'limda o'rganiladi? a) grafika b) orfoepiya c) orfografiya d) fonetika
7. Harflar ketma-ketligi asosida ma'lum bir fikrni bayon qilish nima deb

- yuritiladi? A) og‘zaki nutq b) yozma nutq c) rasmiy nutq d) ilmiy nutq
8. Tilning harflar tizimi qaysi bo‘limda o‘rganiladi? a) grafika b) orfoepiya c) orfografiya d) fonetika
9. Og‘zaki nutqning eng kichik, boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan qismi nima deb yuritiladi? a) so‘z b) qo‘shimcha c) nutq tovushi d) ohang
10. Tovushlar o‘pkadan chiqayotgan havoning og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchrashi yoki uchramasligiga ko‘ra qaysi turlarga ajratiladi? a) unli va undosh tovushlar b) til oldi, til o‘rta, til orqa tovushlar c) portlovchi va sirg‘aluvchi tovushlar d) lab, til va bo‘g‘iz tovushlari
11. Tilimizda nechta unli tovush mavjud? a) 6 ta b) 3 ta c) 9 ta d) 5 ta
12. O‘pkadan chiqayotgan havo og‘iz bo‘shlig‘ining ma‘lum bir joyida yoki bo‘g‘izda to‘siqqa uchrasidan hosil bo‘ladigan tovushlar qanday ataladi? a) unli tovushlar b) undosh tovushlar c) akustik tovushlar d) suniy tovushlar
13. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan inson a‘zolar qanday yuritiladi? a) tana a‘zolari b) bosh a‘zolari c) nutq a‘zolari d) bo‘g‘iz a‘zolari
14. Qaysi so‘zdagi nuqtalar o‘rnida jarangli, sirg‘aluvchi, lab-tish tovushi yozilsa ham uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi? a) a...tomat b) sha...qat c) a...zal d) ta...silot
15. Qaysi nutq a‘zosi ishtirok etishiga ko‘ra undosh tovushlar qanday guruhlarga bo‘linadi? a) lab, til oldi, til o‘rta, til orqa, chuqur til orqa va bo‘g‘iz tovushlari b) portlovchi va sirg‘aluvchi tovushlar c) jarangli va jarangsiz tovushlar d) ovozdor va shovqinli tovushlar
16. Achchiq bilan chuchukni totgan bilar, uzoq bilan yaqinni yurgan bilar. Ushbu gapda nechta so‘z fonetik o‘zgarishga uchragan? a) 4 ta b) 2 ta c) 3 ta d) 1 ta
17. Chiziqcha bilan yozish qaysi bandlarni o‘z ichiga oladi? a) 8 – 32-bandlar b) 51 – 56-bandlar c) 33 – 37-bandlar d) 64 – 66-bandlar
18. Qaysi so‘zning ikkinchi bo‘g‘iniga til orqa, lablangan, yuqori tor unli qo‘llaniladi? A) qis...m b) sov...q c) badi...y d) to‘l...q
19. Unli tovushdan keyin kelib, unlini cho‘ziqroq talaffuz qilinishini ta‘minlaydigan birlikni aniqlang? a) ko‘chish belgisi b) tutuq belgisi c) urg‘u d) bo‘g‘in
20. Qaysi so‘zlarda tutuq belgisi unlini cho‘ziqroq talaffuz qilinishi uchun ishlatiladi? 1) a‘lo 2) ta‘lim 3) mo‘jiza 4) mas‘ul 5) san‘at 6) in‘om 7) sa‘va 8) mo‘tabar 9) she‘r 10) e‘lon a) 1, 2, 7, 9, 10 b) 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10 c) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 d) 4, 5, 6
21. Qaysi so‘zlarda tutuq belgisi unli tovushni undoshdan ajratish uchun

qo'llaniladi? 1) a'lo 2) ta'lim 3) mo'jiza 4) mas'ul 5) san'at 6) in'om 7) sa'va 8) mo'tabar 9) she'r 10) e'lon a) 1, 2, 7, 9, 10 b) 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10 c) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 d) 4, 5, 6

22. Chin do'stlikka hasad begonadir. Ushbu gapda til undoshlarini aniqlang? a) 11 b) 12 c) 13 d) 14

23. Qaysi hukm noto'g'ri? A) Singil, ko'ngil, o'g'il kabi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, tovush tushadi. B) Ikki, olti, yetti sonlariga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, ikkinchi bo'g'indagi unli tovush tushadi. C) Qayir, ayir so'zlariga nisbat yasovchi qo'shimcha qo'shilsa, ikkinchi bo'g'indagi unli tovush tushadi. D) Shahar, o'rin kabi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilsa, tovush tushadi.

24. Qaysi mustaqil so'z turkumiga -da, -day, -dan, -dagi qo'shimchalar qo'shilganda, bitta n undoshi orttiriladi? a) sifat b) olmosh c) ot d) ravish

25. -a unlisi bilan tugagan fe'llarga qaysi qo'shimchalar qo'shilsa, a unlisi o unlisiga almashadi? 1) -a 2) -v 3) -la 4) -q 5) -ning 6) -qi a) 2, 4, 6 b) 2, 4, 5, 6 c) 1, 2, 4, 6 d) 1, 3

26. Ikki, yetti, olti sonlariga qaysi qo'shimchalar qo'shilsa, tovush tushadi? a) -ov b) -alla c) a, d d) -ala

27. Kelishik qo'shimchalarining qaysilari so'zlarga qo'shilganda, tovush o'zgarishi hodisasi ro'y berishi mumkin? 1) bosh kelishigi 2) tushum kelishigi 3) qaratqich kelishigi 4) jo'nalish kelishigi 5) o'rin-payt kelishigi 6) chiqish kelishigi a) barchasi b) 2, 3, 4, 5, 6 c) 2, 4, 5, 6 d) 1, 3

28. Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qaysi manbalarga to'g'ri keladi? a) xitoy manbalariga b) arab manbalariga c) uyg'ur manbalariga d) slavyan manbalariga

29. So'zlarning eng kichik ma'noli qismlarini o'rgatuvchi tilshunoslik bo'limiga nima deyiladi? a) morfologiya b) morfemika c) leksikologiya d) tematika

30. So'zlarga qo'shimcha qo'shilganda, qaysi tovushlar orttiriladi? a) b b) c, d c) n d) y

Adabiyotlar

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т., «Ўқитувчи», 1996.
2. Рахматуллаев Ш., Ҳожиёв А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т., «Ўқитувчи», 1995. 7 – 27-б.
3. Холманова З. Тилшunoslik nazariyasi (Darslik) – Т., “Nodirabegim”, 2020. – 256 б.

MAVZU: NUTQ JARAYONIDAGI FONETIK HODISALAR

Reja:

1. Kombinator tovush o'zgarishlari.
2. Pozitsion tovush o'zgarishlari.
3. Fonetik o'zgarishlarning imlo bilan bo'g'liq tomonlari.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

Kombinator va pozitsion o'zgarishlar, singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, proteza, epenteza, eliziya, diereza, reduksiya, apakopa, sinkopa, sinerezis, epiteza, prokopa.

Fonema nutqda voqealanar ekan, uning variantlari nutqiy sharoit (yonma-yon kelgan tovushlar yoki qo'shimchalar ta'siriga uchrashi) tufayli turlicha namoyon bo'ladi. Ayrim tovushlar yondosh tovushlarga moslashadi, ayrimlarida o'zgarishlar kuchayib, boshqa tovushlarga almashadi. Nutq jarayonida sodir bo'ladigan o'zgarishlar tovushlarning **kombinator-pozitsion o'zgarishlari** deyiladi. Masalan, rus tilidagi *лодка* va *зопод* so'zlarida [d] tovushi [t] tarzida talaffuz qilinadi, ya'ni jarangsizlashadi. O'zbek tilida *yutdi* va *obod* so'zlarida ham shu holat yuz beradi. *Лодка* va *yutdi* so'zlarida jarangsizlanish qo'shni tovush ta'sirida yuz bersa, *зопод* va *obod* so'zlari talaffuzida o'zgarish tovushning so'z tarkibidagi mavqeyi bilan bog'liqdir. Birinchi holat kombinator o'zgarish bo'lsa, ikkinchi holat pozitsion o'zgarishdir. Biz quyida shu o'zgarishlar haqida fikr yuritamiz.

1. Singarmonizm. Bu hodisada unli va undoshlarning o'zgarishi farqlanadi. Unlilarning nutq jarayonida o'zgarishi **singarmonizm** deyiladi. Singarmonizm unlilarning moslashishi, uyg'unligi demakdir. Singarmonizm faqat turkiy tillarga xosdir. Uning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovushlar yumshoqlik va qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir-biriga moslashadi. Masalan, *qalam* so'zidagi [q] undoshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bois, birinchi bo'g'indagi [a] unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida esa keyingi

bo'g'inda [a] tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi [a] unlisi [q] undoshiga, keyingi bo'g'indagi [a] esa oldingi bo'g'indagi [a] unlisiga moslashadi.

Lab garmoniyasida unlilarning moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unlilar ham til oldi– Til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan o'zaro, shuningdek, undoshlarga ham moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, *boshqird*, *sog'in*, *bo'g'in* so'zlaridagi kabi.

2. **Assimilyatsiya.** Nutq tovushlari qator kelganda ba'zan bir-biriga ta'sir qilib, biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Nutqdagi bunday hodisa **assimilyatsiya** deyiladi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv assimilyatsiya va regressiv assimilyatsiya. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, progressiv assimilyatsiya yuz beradi: *ket+di=ketti*, *ayt+di=aytti*, *ot+dan=ottan*, *yurak+ga=yurakka*.

Keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, regressiv assimilyatsiya yuz beradi: *yigit+cha=yigichcha*, *yoz+sin=yossin*, *uch+so'm=usso'm*, *tuz+sin=tussin*.

Rus tilida *omdamь* so'zi *oddamь* tarzida talaffuz etiladi. Bu ham regressiv assimilyatsiyaga misol bo'ladi. Regressiv assimilyatsiya odatda progressiv assimilyatsiyaga nisban nutqda kamroq uchraydi. Chunki assimilyatsiyaning bu turida keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtiradi. Demak, talaffuz jarayoni boshlanmasdan burun so'zining talaffuz texnologiyasi haqidagi tasavvur ham hosil bo'lmog'i lozim. Assimilyatsiya to'liq va qisman bo'lishi mumkin.

To'liq assimilyatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga aynan moslashadi va to'lig'icha uning tusiga kiradi. Yuqorida keltirilgan so'zlarning hammasi to'liq assimilyatsiyaga misol bo'ladi. Qisman assimilyatsiyada nutq tovushlaridan biri ikkinchisini biror tomondan qisman o'xshatadi (moslashtiradi): *osh+ga-oshka*, *__ish+ga-ishka* so'zlarida jo'nalish kelishigidagi [g] tovushi oldingi [sh] tovushining ta'sirida [k] tovushiga aylanmoqda. Bu so'zda qisman assimilyatsiya yuzaga kelmoqda, ya'ni [g] jarangli tovushi o'zidan oldingi [sh] tovushiga faqat bir tomonlama – jarangsizlanish tomonidan o'xshamoqda, xolos, lekin to'liq uning tusiga kirgan emas. [Uchta] leksemasining *ushta*, [pochta] leksemasining *poshta* deb talaffuz qilinishi ham shu hodisaga misol bo'la oladi. Rus tilidagi

каробка, водка: inglizcha: *goods, cats* soʻzlarida ham shu turdagi assimilyatsiya mavjud.

Dissimilyatsiya. Ogʻzaki nutqda tovushlar doimo bir-biriga oʻxshay bermasdan, baʼzan uning aksi boʻladi. Ayrim paytda talaffuzda ikki oʻxshash tovush bir joyda yoki bir soʻzda kelgan vaqtda ulardan biri nooʻxshash tovushga aylanib ham qoladi. Bunday hodisa assimilyatsiya kabi progressiv va regressiv boʻladi. Keyingi tovush nooʻxshash tovushga aylansa progressiv dissimilyatsiya yuz beradi: *zarar-zaral, zarur-zaril, birorta-bironta, muyassar-muyastar, kissa-kista* kabi.

Oldingi tovush oʻzgarsa, regressiv dissimilyatsiya yuz beradi: *malol-malor, koridor-kalidor, ittifoq-intifoq* kabi.

Dissimilyatsiya hodisasi odatda juda kam uchraydi. Hatto assimilyatsiyaning regressiv turiga nisbatan ham ancha kam qoʻllanadi. Chunki dissimilyatsiya hodisasi nutqda, odatda oʻxshashlikdan nooʻxshashlikka, ixchamlikdan noqulaylikka qaratilgan harakat boʻlib, tavnologiyadan qutilishga xizmat qiladi. Ogʻzaki nutqda *tumba– Tunba, tramvay– Tranvay, konbayn-kombayn* deb talaffuz qilishimiz ham dissimilyatsiyaga misol boʻladi.

Metateza. Ogʻzaki nutqda baʼzan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning oʻrni almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon **metateza** deyiladi: **r-y:** *daryo-dayro*; **m-gʻ:** *yomgʻir-yogʻmir*, **b-r:** *tebratmoq– Terbatmoq*; **m-l:** *yamlamoq-yalmamoq*; **h-v:** *ahvol-avhol*; **p-r:** *tuproq– Turpoq*, **r-g:** *oʻrganmoq-oʻgranmoq*; **gʻ-r:** *toʻgʻramoq– Toʻrgʻamoq*, **n-m:** *aylanmoq-aynalmoq* va b. Chunonchi, rus tilidagi *тапелька* soʻzi aslida nemischa *talerka* shaklida boʻlgan, arabcha *oqvot* soʻzi oʻzbek tiliga *ovqat* tarzida qabul qilingan. Demak, bu hodisa chetdan kirgan soʻzlarda koʻproq uchraydi.

Proteza. Soʻz boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, sonor [r] tovushidan oldin [oʻ] va [i] unilari orttiriladi: *roʻmol-oʻramol, roʻza-oʻraza, rayhon-irahon, rozi-irozi, rais-irais, rang-irang, roʻzgʻor-oʻrazgʻor* kabi. Ayrim holatda soʻz boshida sirgʻaluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda [i] unlisi orttirilishi mumkin: *shkaf-ishkaf, sprafka-isparafka, stol-istol, shtraf-ishtarap, stansiya- istansa*.

Epenteza. Soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda ular orasida [i], baʼzan [u] va [a] unlisi orttiriladi: *fikr-fikir, hukm-hukum, doklad-dakalad, klass-kilass*.

Epiteza. Soʻz oxirida bir oʻrinda kelgan ikki undoshdan soʻng [a] tovushining qoʻshilish hodisasidir: *disk-diska, bank-banka, tank– Tanka, kiosk-kioska, otpusk-otpuska* kabi.

Prokopa. Bunda soʻz boshida baʼzan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: *yiroq-iroq, yigna-igna, yogʻach-ogʻoch, yirik-iri*.

Sinkopa hodisasiga binoan soʻz oʻrtasidagi va oxiridagi keng unlilar tor unlilar kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: *valochka-valichka, traktor– Traktir, avtor-avtir, director-direktir, generator-generatir* kabi.

Apakopa soʻz oʻzagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasidir: *doʻst-doʻs, xursand-xursan, gazeta-gazit, smena-smen* va h.

Sinerezis hodisasiga koʻra soʻz oʻrtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli fonema esa choʻziq talaffuz etiladi: *maorif-mo:rif, saodat-so:dat, qiroat-qiro:t, jamoat-jamo:t*. Bu hodisa asl oʻzbekcha soʻzlarga xos emas.

Reduksiya. Soʻzning birinchi boʻgʻnida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan, *bir, bil, til* sozlari bir boʻgʻinli boʻlganligi va urgʻu shu soʻzdagi [i] unlisiga tushganligi tufayli bu soʻzlardagi [i] unlisi meʼyordagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu soʻzlarning oxiriga ikkinchi bir boʻgʻin qoʻshilishi bilan urgʻu ham ikkinchi boʻgʻinga koʻchadi. Natijada birinchi boʻgʻindagi [i] unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: *bilak, tilak, biroq*. Birinchi boʻgʻindagi urgʻularning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol boʻla oladi (reduksiya soʻzining lugʻaviy maʼnosi “kuchsizlanish”, “orqaga qaytish”, “pastga tushish” demakdir. Reduksiyaga quyidagi soʻzlarning birinchi boʻgʻnida kelgan [i] ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol boʻla oladi: *pishiq, shira, pishak, qiliq, ichak* kabi. Reduksiyaning ikkinchi boʻgʻinda kelish hollari ham uchrab turadi. Bu hodisa soʻzga uchinchi boʻgin qoʻshilganda sodir boʻladi - ikkinchi boʻgʻindagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, *burun- burni, boʻyin-boʻyni, egin-egni, keyin-keyni* singari.

Eliziya. Unli bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki soʻzning qoʻshilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasidir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi soʻz oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza oladi-yozoladi, bora oladi- boroladi, qora ot- qorot*; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi soʻzning bosh unlisi tushib qoladi: *borar ekan-borarkan, borar emish- borarmish, yozgan ekan-yozgankan* kabi: v)

Abdusalom soʻzining *Absalom*, *Abdujabbor* soʻzining *Abjabbor*, *olib kel* soʻzining *opke* tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan formasi hisoblanadi. Bunday hollarda eliziyaning murakkablashishi natijasida soʻzlarning qisqargan shakli hosil boʻladi.

Diereza. Soʻz tarkibida birorta tovushning tushib qolishi. Oʻzbek tilida *goʻsht*, *doʻst*, *rost*, *boʻlsin* soʻzlari tarkibida kelgan [t] va [l] tovushlari tushirib talaffuz qilinadi: *goʻsh*, *doʻs*, *ros*, *boʻsin* kabi. Rus tilidagi *счастливо*, *известно* soʻzlari nutqda *счасливо*, *извесно* tarzida aytiladi. Demak, nutq tovushlari har bir til qonun- qoidalariga muvofiq maʼlum tartib bilan tutashib, birikib soʻz hosil qilar ekan, soʻz tarkibida aks ettirilgan harflarga nisbatan oʻzgargan holda ham talaffuz etilishi mumkin. Baʼzi hollarda bu imloda ham oʻz aksini toptadi. Bunda oʻzbek adabiy tilidagi [-ga] qoʻshimchasining variantlarini misol qilish mumkin: *terak+ga=terakka*, *buloq+ga=buloqqa*. Rus tilida *бесплатно-бесплатно*, *рассказать-рассказать* soʻzlarida qoʻllangan jarangli [z] oʻrnidagi [s] ham orfografiyada oʻz aksini topgan. Eliziya hodisasiga uchragan baʼzi soʻzlar ham shular jumlasidandir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- 1. Fonetik hodisalar qanday roʻy beradi?*
- 2. Fonetik hodisalar unilarga ham xosmi?*
- 3. Xorijiy tillardan kombinator va pozitsion oʻzgarishlarga misollar keltiring.*
- 4. Doʻstlik shishaga monand, sinsa- ulay olmaysan. Ushbu maqolda uchragan fonetik hodisalarni izohlang.*
- 5. Imlodagi fonetik yozuvning fonetik hodisalar bilan bogʻliq tomoni nimada?*
- 6. Har bir tilga xos boʻlgan fonetik oʻzgarishlar va ularning sababini tushuntiring.*

Mavzuni mustahkamlash uchun mashqlar

1-mashq. Tovush oʻzgarishlari yuz bergan soʻzlarni alohida-alohida qilib daftaringgizga quyidagi taribda koʻchiring.

tovush almashishi

tovush ortishi

tovush tushishi

O'zni, pasay, ikkovi, mening, uning, unda, buncha, o'shancha, yig'la, qornim, oltovlon, og'zi, singil, ko'ngli, unga, ata, sana, saylov, so'roq, o'ynoqi, bo'yoq, tanlov, sayroqi, angla, yasha, seniki, qayril, ayrim, ayri, susay, bunday, mavzusi, mavzuyim, o'g'li, shahri, burni, o'quv, sovuq, idroki. yutug'i, tilagi, begi, qoshig'i, sana, sanoq, taroq, so'roq, huquqi, yog'i, o'yna, bag'ri, saylov, bo'yoq, sayroqi, o'ynoqi, sovuq, o'quvchi, angla, qaynoq, dumaloq, ishlov, yumaloq, sarg'ay, ulg'ay, buloqqa, yasha, shahrim, sening, shunday, bulog'i, ikkov, etagi, shuncha, meniki, jizza, qopqog'i, o'zni, shartta, ayrim, bunday, oltovlon, sarg'ay, yutug'i, tappa, bo'g'zi, yettala, o'shanda, taqqa, bo'talog'i, pasay, sovuq, bitta, o'quvchi, varrak, tappa, o'lchov, tikkan, qo'rqqach, bo'yoq, ata, tuprog'im, saylov, o'quv, tilakka, obro'yim, susaymoq, mavqeyi, yettov, tanlov, o'g'lim, ko'ngli, g'ijjak, ulg'aymoqda, singlim, qaynoq, sayroqi, taroq, chiqqan, tirnoq, qorni, mavqeyim, yig'loqi, ana shunda, avzoyi, qiyna, suvoq, meni, nechun, tergov, o'quv, so'rov, quvnoq, suvog'ich, saylov, qaltiroq, o'yna, buyruq, og'zim, sening, bag'ri, issiq, shunaqa, og'zaki, bo'yni, haqqim, zehni, chaqna, parvoyi, xudoyim, shuncha

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. Qo'shimcha qo'shilishi natijasida o'zak-negizda tovush almashinishi sodir bo'lgan so'zlarni belgilang? a) bog'ga, etikka b) sovuq, o'toq c) sarg'ay, burni d) ikkov, pasay
2. Fonetik yozuv qoidasi asosida yozilgan so'zni belgilang? a) etigi b) fikr c) maktabga d) ketdi
3. Qaysi so'zda qo'sh undosh noto'g'ri qo'llangan? a) hissiyot b) muarrix c) muxtassar d) tanazzul
4. Quyidagi juftliklarning qaysi biridagi so'z to'g'ri yozilgan? a) chini – chinni b) otalik – otaliq c) yonilg'i – yoqilg'i d) barchasi to'g'ri yozilgan
5. Qaysi yozuv qoidasi aynan bir qo'shimchani har xil yozishga yo'l qo'yadi? a) fonetik yozuv b) morfologik yozuv c) shakliy yozuv d) imlo qoidasiga ko'ra qo'shimchalar har xil yoziladi.
6. q undoshi bilan tugagan o'zakka qaysi qo'shimcha qo'shilsa, so'z fonetik yozuv qoidasiga binoan yoziladi? a) egalik qo'shimchasi b) q undoshi bilan tugagan o'zakka qo'shimchalar qo'shilgach, morfologik yozuv qoidasi asosida yoziladi. c) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi d) jo'nalish kelishigi va egalik qo'shimchasi.
7. Zoopark, konstitutsiya so'zlarini qaysi imlo qoidasiga ko'ra yoziladi? a) fonetik yozuv b) morfologik yozuv c) shakliy yozuv d) fonetik va morfologik yozuv

8. Fonetik yozuv qoidasi asosida yozilgan soʻzni belgilang? a) ketdi b) maktabga c) fikr d) buloqqa
9. Bir xil qoʻshimchani har xil yozishga yoʻl qoʻyadigan prinsipga nima deyiladi? a) morfologik yozuv deyiladi b) shakliy yozuv deyiladi c) fonetik yozuv deyiladi d) anʼanaviy yozuv deyiladi
10. x undoshini h undoshi bilan almashtirganda soʻzlar maʼnosi oʻzgaradigan qatorni toping? a) xiyobon, xattot, xolis b) kutubxona, tuxum, taxlit c) axloq, shaxdam, shaxsan d) xiyla, uxlamoq, shox
11. Lotin yozuvi asosidagi yangi oʻzbek alifbosida nechta harfiy birikma mavjud? a) 5 b) 4 c) 9 d) 3
12. Quyidagi soʻzlardan qaysi birida tutuq belgisi unlini choʻziqroq talaffuz etilishini ifodalaydi? a) aʼlo b) maʼno c) taʼqib d) masʼul
13. Nutq tovushlarining yozuvda ifodalanish usullarini qaysi boʻlimda oʻrganiladi? a) fonetika b) orfografiya c) grafika d) orfoepiya
14. Bolagina soʻzida urgʻu qaysi boʻgʻinga tushsa, -gina chegaralash yaʼni faqat maʼnosini ifodalaydi? a) oxirgi boʻgʻinga b) uchinchi c) ikkinchi d) birinchi
15. -a feʼl yasovchi qoʻshimchasi qoʻshilganda soʻz asosida qanday oʻzgarish yuz berishi mumkin? 1) tovush tushishi 2) tovush almashishi 3) tovush orttirilishi a) 1 b) 1, 3 c) 1, 2, 3 d) 1, 2
16. Boʻgʻin qanday tovushlar asosida hosil boʻladi? a) unli va undosh tovushlar b) unli tovushlar asosida c) undosh tovushlar asosida d) boʻgʻinning hosil boʻlishi uchun qanday tovush boʻlishi ahamiyatga ega emas.
17. Yopiq boʻgʻinlardan biri faqat jarangli undoshlardan tashkil topgan soʻzni aniqlang? a) koʻcha b) paxta c) sunbul d) kitob
18. Oʻzbek alifbosida nechanchi harf til oldi, portlovchi, jarangsiz undoshni ifodalaydi? a) 16 b) 10 c) 9 d) 28
19. 1) oʻgʻlimga 2) quvonchim 3) sargʻaymoq 4) oʻrnatmoq 5) chanqoqni. Berilgan soʻzlarning qaysi birida qoʻshimchalar qoʻshilishi natijasida fonetik oʻzgarish vujudga kelgan? a) 1, 3 b) 1, 2, 5 c) 1, 2, 3, 4 d) 1, 3, 4, 5
20. Qaysi qatordagi soʻzlarda tovush ortishi sodir boʻlgan? a) shahri, oʻgʻli, boʻyni b) nashida, poyaki, xoʻraki c) oʻroqqa, terakka, koʻkka d) unga, oʻshanga, bunga
21. Qaysi soʻz unli va jarangli undoshlardan tuzilgan? a) bachkana b) doʻstlik c) gullagan d) norasida
22. Qaysi soʻzda hosil boʻlish usuliga koʻra bir guruhga mansub undoshlar berilgan? a) chiroq b) sayyora c) doʻstlik d) bachkanaroq
23. Qaysi soʻzda til qismlarining harakatiga koʻra bir guruhga mansub undosh tovushlar berilgan? a) dardchil b) daraxtzor c) soʻroqlar d) koʻrshapalak

MAVZU: URG'U

Reja:

1. So'z urg'usi haqida.
2. Dinamik urg'u, miqdor urg'usi, musiqiy urg'u.
3. Mantiq urg'usi to'g'risida.
4. Fraza urg'usi.
5. Ohang haqida.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

So'z urg'usi, fraza urg'usi, erkin va bog'liq urg'u, dinamik urg'u, miqdor urg'usi, musiqiy urg'u, bosh va ikkinchi darajali urg'u, intonatsiya (ohang), ritm, tovushning asosiy toni, nutq tempi, ovoz tembri.

Bo'g'in yoki so'zning biror fonetik vosita orqali ajratilib, zarb bilan aytilishi **urg'u** deyiladi. Tilshunoslikda, odatda, urg'uning tushish o'rniga qarab ikki turi ajratiladi: so'z (leksik urg'u) urg'usi va mantiq (logik urg'u) urg'usi. Leksik urg'u so'zning biror bo'g'iniga xos bo'lgan fonetik hodisa bo'lsa, logik urg'u gapning ma'lum bir bo'lagiga tegishli bo'lgan sintaktik hodisadir. Ilmiy adabiyotlarda urg'u haqida gapirilganda, odatda, asosan so'z urg'usi nazarda tutiladi. So'z urg'usida so'zning ma'lum bir bo'g'inidagi unli tovush boshqalariga qaraganda kuchliroq ohang bilan talaffuz qilinadi. So'z urg'usini uch tomonlama tasnif etish mumkin:

1. Urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishiga ko'ra.
2. Urg'u sifatiga ko'ra.
3. Ko'p bo'g'inli, qo'shma va murakkab tuzilishli so'zlarda urg'u miqdoriga ko'ra.

Ilmiy adabiyotlarda urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishiga ko'ra ikki turga: erkin urg'u va bog'liq urg'uga bo'linishi qayd etiladi. So'z bo'g'inlaridan bo'g'inlariga ko'chib, uning ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u **erkin urg'u** deyiladi. Erkin urg'u rus, ingliz, italyan va qisman o'zbek tiliga ham xosdir. Chunonchi, *урган* (*a'zo, mucha*) - *орган* (*musiqqa asbobi*), *здырова* (*juda, rosa*) - *здорово* (*salom, yaxshimisiz*) kabi ruscha so'zlarda; *suzmō* (*taomning nomi*)- *sъzma* (*buyruq shaklidagi fe'l*), *sizsiz* (*olmosh; Ishonganim sizsiz*)- *sizsiz* (*sifat; Sizsiz o'tgan damlar behuda*) kabi o'zbekcha so'zlarda bu holatni kuzatish mumkin.

Urgʻuning oʻrni har doim soʻzning muayyan bir boʻgʻini bilan bogʻliq boʻlsa, bunday urgʻu **bogʻliq urgʻu**_deb ataladi. Fransuz, polyak va turkiy tillar uchun bogʻliq urgʻu xosdir. Chunki bu tillarda urgʻuning oʻrni, odatda soʻzning oxirgi boʻgʻinida boʻladi. Masalan, *triky, palty* (fransuzcha); *gulchi, gulchilik, gilchilikdan* (oʻzbekcha).

Soʻzlardagi bir yoki undan ortiq boʻgʻinlarni ajratib talaffuz qilish turli nutqiy vositalar orqali amalga oshadi. Nafas kuchi, kuchli talaffuz va tovush paychalarining tebranishi soʻzga urgʻu qoʻyishning asosiy vositalari hisoblanadi. Artikulyatsion-akustik vositalar urgʻuning sifatini belgilaydi. Urgʻu sifatiga koʻra uch turga boʻlinadi: dinamik urgʻu, miqdor urgʻusi va musiqiy urgʻu.

Tillarning boshqa tillardan soʻz olib, olinma soʻzlar hisobiga ham boyib borishini nazarda tutsak, dinamik urgʻu deyarli barcha tillar uchun xosdir. “Dinamika” soʻzi sizga oʻrta maktabdagi fizika fanidan yaxshi tanish. Bu soʻz yunon tilidan olingan boʻlib, “kuch” demakdir. Tilshunoslikda soʻz tarkibidagi urgʻu qabul qilgan unli tovushning bir qadar kuchli va choʻziq talaffuz etilishi **dinamik urgʻu** hisoblanadi. Ayrim tillarda dinamik urgʻuning taʼsiri natijasida soʻz tarkibidagi urgʻusiz unli tovushlar pozitsion oʻzgarishlarga uchraydi. Yaʼni urgʻu qabul qilgan unli tovush baland ovoz bilan, shiddat bilan aytilganda, urgʻusiz unlilar talaffuzida noaniqlik, qisqalik, bilinar-bilinmaslik yuzaga keladi. Bu holatni slavyan tillarida, chunonchi, rus tilidagi ayrim soʻzlar talaffuzida kuzatish mumkin. Ruscha *трактор* soʻzida birinchi boʻgʻindagi **a** unlisiga dinamik urgʻu tushadi, shuning uchun u oʻz artikulyatsiyasi bilan aniq va toʻliq talaffuz etiladi. Ikkinchi boʻgʻindagi **o** unlisi urgʻu tushmaganligi bois oʻz sifatini oʻzgartirib, ancha noaniq, bilinar-bilinmas aytiladi. *Тракторист* (*traktorchi*) soʻzida esa urgʻu oxirgi boʻgʻindagi **i** tovushiga tushganda, oʻrta boʻgʻindagi **o** unlisi endi a tarzida aniq talaffuz etiladi. *Комнозитор* (*bastakor*)-*комнозитора*(*bastakorni*), *город* (*shahar*)-*города* (*shaharlar*) kabi soʻzlar talaffuzida ham yuqoridagi kabi oʻzgarishlar yuz beradi. Bunday tillarda urgʻuning roli beqiyosdir. Avvalo, urgʻu soʻzlar orfoepiyasi uchun oʻta muhim, ikkinchidan, nutqdagi shakldosh (omonim) soʻzlarning maʼnosini farqlaydi: *мука(un)* - *мука (azob)* kabi.

Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida rus tilidan farqli oʻlaroq soʻz tarkibidagi urgʻuli unli tovush taʼsirida urgʻusiz boʻgʻinlardagi unlilar artikulyatsiyasi deyarli oʻzgarmaydi. Masalan, *bilimdonlikdan, yoshlarimizning* kabi. Talaffuz jarayonidagi urgʻuli boʻgʻinning choʻziqligi

asosiy xizmatni bajarsa, **miqdor urg'usi** yoki **kvantitativ urg'u** deyiladi. So'zlar talaffuzida sof miqdor urg'uni ajratish qiyin. Chunki u ko'proq dinamik urg'u bilan qorishiq holda bo'ladi. Shunga ko'ra rus, o'zbek, nemis tillaridagi urg'u dinamik-kvantitativ urg'u sanaladi.

Asosiy ton (ohang)ning harakati yordamida amalga oshiriluvchi urg'u **tonal** (melodik) yoki **musiqiy urg'u** deyiladi. Qadimgi grek, qadimgi hind, hozirgi xitoy, yapon, serb, litva tillarida muzikal (musiqiy) urg'u uchraydi. Norveg, island, shved tillarida urg'u ovoz kuchi va ohang bilan bog'liq. Shuning uchun ham bu tillarning urg'usi dinamik-musiqiy urg'u hisoblanadi.

Dunyodagi barcha tillar ham so'z urg'usiga ega bo'lavermaydi. Shimoliy Osiyo, Shimoliy-Sharqiy Osiyo va Shimoliy Amerika tillarining ko'pchiligida so'z urg'usi yo'q.¹

Ko'p bo'g'inli qo'shma va murakkab tuzilishli so'zlarda urg'u miqdoriga ko'ra bosh urg'u hamda ikkinchi darajali urg'uga bo'linadi. Ma'lumki, o'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zga ma'lum bir yasovchi, turlovchi, tuslovchi qo'shimchalar qo'shilganda urg'u oxirgi bo'g'inga kochaveradi: *paxta* – *paxtakor* – *paxtakorlari* – *paxtakorlarimizga*; *kelajak* – *kelajakda* – *kelajakdagi* kabi. Biroq ayni vaqtda shu misollardagi kabi ko'p bo'g'inli so'zlarda ham urg'u bo'linib tushadi. Bunday vaqtda asosiy urg'u so'z oxiriga tushsa, qo'shimcha urg'u ikkinchi bo'g'inga yoki so'zning o'rta bo'g'inlariga tushadi. Yordamchi urg'u olgan bo'g'inni talaffuz qilishda nafas kuchi asosiy (bosh) urg'u olgan bo'g'indan kam bo'ladi, biroq u urg'usiz bo'g'inlarga qaraganda bir oz kuchliroq aytiladi. Shu jihatiga ko'ra, bunday yordamchi urg'ular ikkinchi darajali urg'ular sanaladi. Ikkinchi darajali urg'uning so'zning qaysi o'rniga tushishi so'zning qanday ohang (intonatsiya) bilan aytilishiga va shu ohangning xarakteriga ham bog'liq. Masalan, *вольна* (*erkin, bemalol*) – *вольнодумец* (*hurfikr*), *дело* (*ish, yumush*) – *деловито* (*jiddiy, ish bilarmon odamdek*) kabi.

Ma'lumki, o'zbek tilida afiks yuklamalar urg'u qabul qilmaydi. Ammo bu ularga urg'u butunlay tushmaydi degani emas. -mi, -chi, -ku, -da, -oq (-yoq), -a(-ya), -gina (-kina, -qina) kabi affiks yuklamalar ko'p bo'g'inli so'zlarga qo'shilganda, urg'uning bo'linishi natijasida hosil bo'lgan ikkinchi darajali urg'u shu yuklamalarga ham tushishi mumkin. Chunonchi, *yuraversang-chi*, *nordonroq-ku* kabi.

¹ Зиндер Л.Р. Обшая фонетика. Изд. ЛГУ, 1979.

Xuddi shunday [-miz], [-siz] tuslovchi qo‘shimchalarga ham ikkinchi darajali urg‘uning tushish tushmasligi shu affikslar qo‘shilgan so‘zning aytilish ohangiga bog‘liq. Shuni ham ta’kidlash lozimki, turli sheva vakillarining nutqdagi urg‘uning qaysi bo‘g‘inga tushishi har xil ko‘rinishda bo‘ladi. Toshkent, Farg‘ona sheva vakillari nutqda *boramiz*, *kelamiz* kabi so‘zlarning oxirgi bo‘g‘ini kuchsiz talaffuz etiladi va so‘z oxiridagi **z** undoshi jarangsizlashib **s** tarzida eshitiladi. Aynan shu so‘zlar Buxoro, Samarqand shevalarida boshqacharoq talaffuz etiladi, ya’ni oxirgi [-miz] qo‘shimchasiga yordamchi urg‘u tushiriladi, natijada so‘z oxiridagi **z** undoshining aniq talaffuz saqlaniladi.

Mavzuning kirish qismida sintaktik hodisa sifatida xarakterlanuvchi mantiq urg‘usining mavjudligi to‘g‘risida ham aytib o‘tgan edik. Mantiq urg‘usi gapdagi so‘z shaklni mazmun jihatdan ajratib ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Mantiq urg‘usi tilshunoslikda logik urg‘u, gap urg‘usi, intonatsion urg‘u kabi nomlar bilan ham yuritiladi. So‘zlovchining maqsadiga qarab, gapdagi biror so‘z shakl yoki so‘z shakllar guruhiga alohida etibor berilib, ular boshqa so‘z shakllarga qaraganda kuchliroq ohang bilan aytiladi va bu bilan tinglovchining diqqati gapdagi o‘sha so‘z shakl yoki so‘z shakllarning ma’nosiga jalb etiladi. Odatda, o‘zbek tilida mantiqiy urg‘u olgan so‘z shakl kesim oldida keladi. Gapda nechta so‘z shakl bo‘lsa, shuncha miqdorda so‘z urg‘usi bo‘ladi. Biroq qanchalik darajada yoyiq yoki yig‘iq bo‘lishidan qat’iy nazar, unda mantiq urg‘usi bitta bo‘ladi. Masalan,

*Salimaxon bugun **institutga** boradi.*

*Bugun institutga **Salimaxon** boradi.*

*Salimaxon institutga **bugun** boradi.*

Tilda emfatik emotsional urg‘u ham mavjud. Urg‘uning bu ko‘rinishi ham gapdagi ma’lum bir so‘z shaklni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu bilan u mantiqiy urg‘uga o‘xshab ketadi. Biroq, mantiqiy urg‘udan farqli o‘laroq emfatik urg‘uda hissiylik kuchli bo‘ladi. O‘zbek tilida emfatik urg‘u ostidagi so‘z tarkibida unli yoki undosh cho‘ziladi. Masalan,

Havo t - o - o – za ekan.

Ch - i - royli qiz keldi.

Mantiqiy va emfatik urg‘u ostidagi so‘zlarda pauza ham ko‘maklashuvchi vosita sifatida qatnashadi. Bu kabi urg‘ularni olgan so‘zlardan oldin ko‘p hollarda pauza paydo bo‘ladi.

Fraza nutqqa xos fonetik birlik bo'lib, har ikki tomonidan chuqur pauza bilan bo'lingan eng katta segment hisoblanadi. Fraza va gaplardagi so'zlarning biror bo'g'inini ajratib talaffuz qilish **fraza urg'usi** deyiladi. Fraza urg'usi intonatsiyaning eng asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Fraza urg'usi, musiqiylik, ritm, tovushning asosiy toni, cho'ziqlik, temp, tembr kabi unsurlar birligidan iborat bo'lib, tilda har xil sintaktik, ekspressiv va hissiy – ta'siriy ma'nolarni ifodalovchi murakkab hodisa **intonatsiya** (ohang)dir.

Musiqiylik va fraza urg'usi ohang uchun birlamchi, qolgan unsurlar esa ikkilamchi qismlar hisoblanadi.

1. Nutq ohangining tushishi yoki ko'tarilishi **musiqiylik** (melodiya) bo'lib, nutqda har bir fraza o'z melodiyasiga ega. Musiqiylik frazalarni ulash va nutqni ifodali qilish vazifalarini bajaradi.

2. **Fraza urg'usi** nutqning biror qismini so'z, bo'g'in yoki so'z birikmasini ham alohida ajratib talaffuz etishi bilan xarakterlanadi.

3. Fraza va taktlarda urg'uli va urg'usiz hamda cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning almashib turishi **ritmdir**.

4. **Tovushning asosiy toni**, ya'ni intensivlik deganda kuchli va kuchsiz talaffuz, nafas kuchi nazarda tutiladi.

5. Talaffuz vaqti, talaffuz tezligi (sekin, o'rta va tez) **nutq tempi** deyiladi.

6. Nutq jarayonida ovozning turli xil o'zgarishi va shu orqali hissiy – ta'siriy jihatdan ifodalanishi **ovoz tembri** deb ataladi.

Ohang – so'z va gapning libosi bo'lib, bu til va nutq birliklari qanday ifoda etilishiga ko'ra, uning ma'nolari ham o'zgarib boradi. Shuning uchun ham “gap so'zda emas, ohangda, qaysi so'zning qanday talaffuz etilishida” deydi taniqli rus so'zshunosi V.G.Belinskiy. Bu narsa qadimdan ham ma'lum. Xalq og'zaki ijodidagi Afandi latifalaridan biri shu fikrimizni isbotlaydi. Afandi bilan bahslashgan boyning jahli chiqib, Afandining nafsoniyatiga tegadi. Afandi esa “Axmoq ekansiz – ku!” deb yuboradi. Boy, tabiiyki, Afandini qoziga sudraydi. Qozi boyning yonini oladi va Afandidan so'zini qaytarib olishini talab qiladi. Afandi noiloj: “Siz axmoq, odam emassiz” deya uzr so'ragan ekan.

Ohang gapning mazmunini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkinligini “O'lim, yo'q shafqat!”, “O'lim yo'q, shafqat!” tipidagi gaplar misolida ham ko'rish mumkin.

**So‘z urg‘usida so‘z ma’nolarni
farqlash**

So‘zlar	So‘z turkumi	So‘zlar	So‘z turkumi
Yangí	sifat (yangi kitob)	vángi	Ravish (yangi)
Akademík	sifat (litsey)	akadémik	Ot(unvon)
Hozír	sifat (davrada hozir edi)	hózir	Ravish
Qishloqchá	Ot (tumandagi qishloqcha)	qishlóqcha	Ravish
Oo‘llár	ot	oó‘llar	Fe‘l
Bog‘lár	ot (ko‘plik)	bóg‘lar	Fe‘l
Ko‘zlár	ot (ko‘plik)	ko‘zlar	Fe‘l
Suzmá	ovqat	súzma	Fe‘l
Olmá	ot	ólma	Fe‘l
Bótin	Sifat (ichki)	botín	Fe‘l
Botír	Sifat (qo‘rqmas)	bótir	Fe‘l

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Urg‘u turlari haqida ma’lumot bering.
2. So‘z urg‘usi qaysi jihatlariga ko‘ra tasnif qilinadi?
3. “Urg‘u sifatiga ko‘ra” deganda nimani tushundingiz?
4. Dinamik urg‘uning miqdor va musiqiy urg‘udan farqini tushuntiring.
5. Qaysi tillarda so‘z urg‘usi uchramaydi?
6. Urg‘uning miqdoriga ko‘ra turlarini ayting.
7. Shevalarning so‘z urg‘usiga ta’siri haqida ma’lumot bering. Fikringizni misollar asosida isbotlashga harakat qiling.
8. Mantiq urg‘usi haqida gapiring.
9. Emfatik urg‘u nima?
10. Frazza urg‘usining so‘z urg‘usidan farqini tushuntiring.
11. Ohangni hosil qiluvchi asosiy birliklarning har biriga ta’rif bering.

Mavzuni mustahkamlash uchun mashqlar

1-mashq. Berilgan soʻzlarda urgʻu qaysi boʻgʻinga tushishini aniqlab yozing.

Afsuski, aslo, albatta, barcha, direktor, allakim, ammo, doim, hamisha, hamma, har kim, garchi, hech kim, romandan, oblast, obraz, tonna, kimdir, kelmaysanmi, hatto, yam-yashil, respublika, qaysi, qancha, oyday, traktor, sanatoriya, ekologiya, astronomiya mashq, yurmaysizmi, kelsin, doʻstlarcha, yuzta, har bir, osmon uzra, kitob haqida, yum-yumaloq, toʻppa-toʻgʻri, bormaysizmi, sen-da, akamda, bolalarga, mardlarcha, kimdir, har qaysi, gumburla, zero, rektor, radio, astronomiya, bormadik, qishloqcha, yil boʻyi, hozir, suvla, kelma, sen-chi...

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. Qaysi qatordagi soʻzlarda urgʻu oxirgi boʻgʻinga tushmaydi? a) qachondir, yozamiz, doʻstlarcha b) yuzta, har bir, oʻqishda c) fidokor, dalalar, hammamiz d) baʼzida, zakovat, pillakor
2. 1) barcha 2) borma 3) direksiya 4) kimdir 5) kitob. Berilgan soʻzlarning qaysi birida urgʻu birinchi boʻgʻinga tushadi? a) 1, 2, 4 b) 2, 3, 4 c) 1, 2, 3 d) 1, 3, 5
3. Men kecha uydan keldim. Ushbu gapda mantiqiy urgʻu ostiga chizilgan boʻlakka tushganda, bu gap uchun mos keladigan soʻroq gapni belgilang? a) kim kecha uydan keldi? b) sen kecha qayerdan kelding? c) sen qachon uydan kelding? d) kim kecha qayerdan keldi
4. Quyidagi keltirilgan qaysi juftliklarda soʻz urgʻusi maʼno farqlanmaydi? a) bogʻlar – bogʻlar b) yangi – yangi c) etik – etik d) hammasida maʼno farqlaydi
5. Akademik soʻzi ot boʻlganda urgʻu qaysi boʻgʻinga tushadi? a) birinchi boʻgʻinga b) ikkinchi boʻgʻinga c) uchinchi boʻgʻinga d) toʻrtinchi boʻgʻinga
6. Olma eksa bogʻiga har kim,
Mehmoniga ol, ye demasmi?
Olma mening mehmondoʻst xalqim
Odatiga yot soʻz emasmi? Tagiga chizilgan ushbu soʻzlarda urgʻu nechanchi boʻgʻinga tushgan? a) 1-soʻzda 1-boʻgʻinga, 2-soʻzda 2-

bo'g'inga b) 1-so'zda 2-bo'g'inga, 2-so'zda 1-bo'g'inga c) 1-so'zda ham, 2-so'zda ham 2-bo'g'inga d) 1-so'zda ham, 2-so'zda ham 1-bo'g'inga

7. Quyidagilardan qaysi biri ma'no farqlashga xizmat qilmaydi? a) so'z urg'usi b) gap urg'usi c) tutuq belgisi d) hammasi ma'no farqlaydi

8. Aytilmagan bir qo'shiqsan,

Jayhundirsan, Sayhundirsan,

Sen-da Sug'dsan, Sen-da Shoshsan,

Ko'hna Turon – ona tilim. Ushbu she'riy parchada nechta urg'u oxirgi bo'g'inga tushmaydigan so'z mavjud? a) 2 ta b) 4 ta c) 5 ta d) 7 ta

9. Keltirilgan qaysi so'zlarda so'z urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmaydi? 1) qachondir 2) zakovat 3) yozamiz 4) do'stlarcha 5) yuzta 6) fidokor 7) har bir 8) hech qanday a) 1, 4, 5 b) 1, 3, 4, 5, 7, 8 c) 1, 3, 4, 7 d) 1, 2, 3, 4, 8

10. Qaysi qatordagi gapda urg'u so'z oxiriga tushmaydigan so'z keltirilgan? a) chin inson birovga yaxshilik ko'zlar b) bog'lar yil sayin ko'payib bormoqda c) o'zbek qizlariga atlas ko'ylak juda yarashadi d) ko'zlar inson qalbining oynasisir

11. Derazamning oldida bir tup O'rik oppoq bo'lib gulladi. Tagiga chizilgan so'zda urg'u nechanchi bo'g'inga tushgan? A) 1-bo'g'inga b) 2-bo'g'inga c) vaziyatga qarab 1- yoki 2-bo'g'inga d) to'g'ri javob yo'q

12. Urg'u ma'no farqlashga xizmat qiladigan so'zlarni toping. a) romon, qishloqcha, bahor b) tomchilar, surma, yangi c) attang, bog'lar, texnika d) atlas, fizik, tarix

13. Urg'u ma'no farqlaydigan so'zlarni toping. 1) bog'lar 2) yigitcha 3) qo'llar 4) surma 5) atlas 6) mexanik 7) olma a) hammasi b) 1, 2, 3, 4, 5, 7 c) 2, 4, 5, 7 d) 1, 2, 5, 7

14. Berilgan qaysi gapda -gina qo'shimchasi urg'u olmagan? a) "Qizginam bo'rilarga yem bo'ldiyov", - dedi ota b) Zumradginam kimsasiz o'rmonda qo'rqqanidan qaltiray boshladi. c) Oyoqqinang og'ridimi, bolam? d) Bu holat yozdagina kuzatiladi.

15. Berilgan gaplarning qaysi birida -siz qo'shimchasi urg'uli qo'shimcha sanaladi? a) siz umidim gulshani, qalbim chechagisiz b) Siz tengi yo'q insonsiz c) Barcha gaplarda -siz urg'uli qo'shimcha sanaladi d) Sizsiz kelajak yo'q

16. Urg'u ma'no farqlash vazifasini bajargan so'zlarni belgilang. 1) yangi 2) toza 3) uchuvchi 4) qurilma 5) moslama 6) gullar a) 1, 2, 3, 4, 5 b) 1, 3, 5, 6 c) 1, 2, 5, 6 d) 3, 4, 5

17. Yozma nutqda mantiqiy urg'u olgan so'z qanday xususiyatga ega ega bo'ladi? a) gapda urg'u olgan bo'g'in ta'kidlab aytiladi b) gapda so'zdagi biron bo'g'in ta'kidlab aytiladi c) Odatda, gap boshida keladi d) Odatda, gapda kesimdan oldin keladi.

18. Qaysi so'zda urg'u oxirgi bo'g'inga tushadi? a) kelajak b) o'qiymiz c) traktor d) shamolday

19. Qaysi gapda -gina qo'shimchasining oxirgi bo'g'ini kuchli urg'u bilan aytiladi? a) Mardlargina o'z Vatanlari uchun mardonavor kurasha oladilar b) Zumradginam dalada qolib ketdingmi yolg'iz? c) Salimgina bugun musobaqada qatnashmadi d) Fevral oyigina har to'rt yilda bir marta 29 kundan iborat bo'ladi

20. Qaysi qatordagi so'zda -ma qo'shimchasi urg'u olmagan holda qo'llaniladi? a) suzma – ovqatlarning eng sarasi b) qo'llanma olib kelindi c) stulning tortmasi sinib tushdi d) sen bu kitobni do'stinga ko'rsatma

Adabiyotlar

1. Баскаков Н. ва б. Умумий тилшунослик. – Т., “Ўқитувчи”, 1979.
2. Решетов В. Узбекский язык. ч. I. Введение. Фонетика. – Т., 1959.
3. Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Т., “Ўқитувчи”. 1981.
4. Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т., “Ўқитувчи”. 1980.
5. Холманова Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – Т., “Nodirabegim”, 2020. – 256 б.

MAVZU: LEKSIKOLOGIYA. LUG‘AVIY SATH. LEKSEMA VA SO‘Z MUNOSABATI

Reja:

1. Leksikologiyada so‘z muammosi.
2. Leksemaning til birligi, so‘zning nutq birligi ekanligi.
3. Leksemaning ikki tomoni: nomema va semema.
4. Mustaqil va yordamchi leksemalar. Leksema ta’rifining mustaqil leksemalarga daxldorligi.

Mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalar

Leksikologiya, tilning lug‘at tarkibi, leksema, semema, nomema, sema, lisoniy birlik, nutqiy birlik, denotativ ma’no, grammatik ma’no, leksemaning tayyorligi, majburiyligi, ijtimoiyligi va umumiy belgiga ega ekanligi.

Leksikologiya grekcha «leksika» so‘zidan olingan bo‘lib, tilning lug‘at tarkibini o‘rganadi. Tilda mavjud bo‘lgan so‘zlarning hammasi lug‘at tarkibi yoki leksika deb yuritiladi. Lug‘at tarkibining quyidagi aspektlari mavjud:

- a) tilning asosiy birligi bo‘lgan so‘z muammosi;
- b) til lug‘at tarkibi qurilishi;
- d) lug‘aviy birliklarning qo‘llanilishi;
- e) lug‘at tarkibining boyishi, taraqqiyoti va boshqalar.

Leksikologiya yunoncha **lexikos** – “so‘z” va **logos** – “ta’limot” so‘zlaridan olingan bo‘lib, tildagi barcha so‘zlar va ularning lug‘aviy ma’nolarini o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limidir. Tilning lug‘aviy birligi so‘zdir. Leksikologiya *frazeologiya, etimologiya, dialektalogiya* va *leksikografiya* kabi bir qancha sohalarni o‘z ichiga oladi.

Ushbu masalalar keyingi mavzularda batafsilroq tahlil qilinadi. Demak, so‘z muammosi leksikologiyaning asosiy o‘rganish manbayidir. O‘zbek tilshunosligida leksema va so‘z atamasining hozirgacha yonma-yon qo‘llanayotganligi va leksemani lisoniy sath birligi atamasi, so‘zni nutqiy sath birligi sifatida qarashga intilish kabi ziddiyatli nuqtayi nazarlar yashab kelayotganligini aytish joizdir. Tilshunoslar Arastu davridan boshlab leksikaga ta’rif berish ustida bosh qotirganlar. Ularning barchasi so‘zning

alohida-alohida qirralariga berilgan ta'riflar bo'lib, leksemaning barcha jihatlarini qamrab olishga qodir emas. «Bugungi kunda sintaksis bo'yicha tilshunoslik nazariyasida yaratilgan kesim haqidagi yangi ta'limotga tayangan holda o'zbek tilshunosligida o'zbekcha kesim tushunchasini ishlab chiqish mumkin ekan, bunga bevosita metodologik omil sifatida tayanib, uni umumiy va xususiy leksema nazariyasiga ham tadbiiq qilish lozim», - deydi professor H. Ne'matov. Darhaqiqat, leksemaga ta'rif berilar ekan, har bir tilning ichki tabiatidan kelib chiqish zarurati mavjud bo'lishi kerak. Ma'lumki, yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orqali ta'rif beradilar, chunki flektiv tillar, jumladan, rus va arab tillarida o'zaklar mustaqil qo'llanishga ega emas, o'zak morfemaning bir turi sifatida qaraladi. Chunonchi, *нушу, читаю, друзья, ушу* kabi ruscha, *ktb, qr'* kabi arabcha so'zlarda o'zak qo'shimchalar bilan qorishib ketgan, o'zak bilan affiks orasida chegara aniq emas. Turkiy tillarda o'zak va qo'shimcha orasida chegara aniq bo'lganligi tufayli, leksemaga morfema orqali emas, balki lisoniy sathning alohida bir birligi sifatida qarash lozim.

Leksema nima? Bu savolga shunday javob qaytarish mumkin: Jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqeylikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi leksemadir. Ma'lumki, formal tilshunoslikda til va nutq hodisalari, birliklari farqlanmas edi. Shunga ko'ra, leksema va so'z ham bir-biridan farqlanmagan. Sistem tilshunoslik nuqtayi nazaridan bevosita kuzatishda berilgan matn va lug'atlarda qayd etilgan so'zlar nutq birliklari hisoblanadi. Yuqorida qayd etib o'tganimizdek, til birliklari bevosita kuzatishda berilmagan bo'lib, ular jamiyat a'zolari uchun tayyor va majburiy bo'ladi.

Til birliklari (fonema, morfema, leksema, konstruksiya)dan fonemaning to'la ta'rifi bilan tanishmiz. Morfemalarni keyingi ma'ruzalarimizda atroflicha o'rganamiz. Leksemaning nutqdagi voqeligi so'zdir. Leksemalar konstruksiyalarda mustaqil o'rin egallay olish yoki egallay olmasligiga ko'ra, mustaqil va yordamchi leksemalarga bo'linadi.

LEKSEMALAR

O'ZGARUVCHILAR+

sonlanuvchi-ot,
darajalanuvchi-sifat,
tartiblanuvchi-son,
nisbatlanuvchi-fe'l

O'ZGARMASLAR 0

ko'makchi, bog'lovchi, yuklama,
ravish, undov, so'z-gap.

Mustaqil leksemalar nutqda alohidalik xususiyatiga, o'zidan keyin grammatik morfemalarni ergashtirish qobiliyatiga ega. Biroq leksemalar ichida shundaylari ham borki, ular gapda mustaqil o'rinni egallay olmaydilar. Bunday leksemalar sirasiga yordamchi so'zlar (bog'lovchilar, sof ot, fe'l, ravish, ko'makchi, yuklama, nisbiy so'zlar va b.: *ham, hamda, biroq, lekin; uchun, bilan, sari, sayin; tag, ost, bo'y, old; qara; boshla, yubor, bo'l, so'ng, kabi, yanglig', burun...*) kiradi. Mohiyatan ushbu yordamchi leksemalar grammatik morfemalardir. Ular leksemalarga o'xshab, alohidalik xususiyatiga ham ega bo'ladi. Boshqacha aytganda, yordamchi so'zlar leksemalar va qo'shimchalar orasida «oraliq uchinchi» bo'lib, ham leksemalar, ham grammatik morfemalar xususiyatini o'ziga mujassamlashtiradi. Ammo ular na leksemalarga, na grammatik morfemalarga to'liq teng bo'la olmaydi.

Leksema jamiyatning barcha a'zolari uchun tayyor, umumiy va majburiy sanalishi bilan bir qatorda yana bir qancha xususiyatlarga egadir.

1. Jamiyat a'zosi leksemani yasamaydi, uni tayyor holda qabul qiladi.
2. Jamiyat a'zosining ongida har bir leksema boshqa leksemalar bilan o'xshashlik qatorlarida (paradigmalarda) yashaydi. Masalan: *[daftar] ~ [bloknot]; [daftar] ~ [oynoma] ~ [ro'znoma]; [daftar] ~ [qissa] ~ [roman]; [daftar] ~ [muqova] ~ [varaq] ~ [bet] ~ [bob]* kabi. *Daftar* so'zi shu munosabatlar asosida turlicha ma'no beradi.
3. Leksemalar inson ongida qo'shnichilik munosabatlarida (sintagmatik) ham yashaydi. Masalan: *[daftar] ~ [yoz] ~ [ol] ~ [sifatli] ~ [matematika] ~ [ona tili]; [daftar] ~ [son qo'shimchalari] ~ [egalik qo'shimchalari] ~ [kelishik qo'shimchalari]...*

Bu o'xshashlik va qo'shnichilik munosabatlari, ma'no va vazifa imkoniyatlari nutqda oydinlashadi, aniqlashadi. Demak, leksemalar til egalari ongida voqelashgan va voqelashadigan nutqiy imkoniyatlar yig'indisi hamdir.

Leksema til birligi sifatida turlicha imkoniyatlar majmuasi bo'lsa, so'z uning voqelanishi, ro'yobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy ko'rinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan so'z sifatida namoyon bo'ladi. Leksema ikki tomonga ega bo'lgan til birligidir. Aniqrog'i, u shakl va mazmun tomonlaridan iborat ramzdir. Sistem tilshunoslikda leksemaning shakl tomoni **nomema** deyiladi. Nomema faqat leksemaning shakliga (moddiy qobig'i, tashqi tomoniga) nisbatan ishlatiladi. Leksemaning mazmun tomoni (ma'nosi, ichki tomoni...) esa **semema** nomi bilan yuritiladi. Demak, leksema= nomema+sememadir.

Nomema leksemaning tilga xos tomonidir. U ongimizda muayyan fonemalar tizmasi sifatida mavjud. Nomemaning fonemalar tizmasidan iboratligi ichki nutq jarayonida (kishi fikr yuritganda, ma'lum matnni ichida o'qiganda) aniq seziladi. Chunki odam ichki nutq jarayonida so'zlarni, qo'shimchalarni ketma-ket tizib, xuddi gapirayotgandek, ularni grammatik jihatdan shakllantiradi. Demak, inson faqat ovoz chiqarganda emas, balki ovozsiz ham fonemalarga moddiy shakl bera oladi. Tashqi muhitda nomema tovushlar (yoki harflar) tizmasi sifatida voqelashadi. Substansional tilshunoslik leksemalarning moddiy tomoniga – nomemalarga ko'p ahamiyat bermaydi. Chunki nomema leksemaning mohiyatiga ta'sir ko'rsatmaydi. Leksemaning mohiyati esa uning ichki tomoni – semema orqali va shunga ko'ra leksemaning boshqa til birliklariga munosabati, aloqaga kirishuvi orqali belgilanadi.

Qo'shimcha	Ot yasovchi	Sifat yasovchi	Ravish yasovchi	Fe'l yasovchi	Lug'aviy	Sintaktik
-qin	toshqin	jo'shqin				boqqin
-ch	sevinch	tinch				
-y				qoray		o'qiy
-ay				ko'pay		boray
-chiq	yopinchiq	qizg'anchiq			qopchiq	
-choq	o'yinchoq	maqtanchoq			qo'zichoq	
-mas		qo'rqmas			aytmas	

-sa				suvsa		borsa
-ish	qurilish				Oqish (oz.d) yozish (h.n.) Borishdi (b.n.)	

Nomemaning ahamiyati nazmiy nutqda behad katta bo‘ladi (qofiya, radif, tajnis turlari, saj’ ..... Shu sababli she’riyatda nomemaga asosiy e’tibor qaratiladi. Lingvistika nuqtayi nazaridan esa asosiy e’tibor faqat sememaga qaratiladi. **Semema** leksemaning ichki tomoni, uning mazmuni, ma’nosi, nimani ifodalab kelishidir. Sememalar ko‘pincha ongimizda muayyan bir tushuncha bilan bog‘liq bo‘ladi. Tushuncha – ong, mantiq birligi, semema esa leksemaga xos birlikdir. Masalan, [*o‘rik*] leksemasining sememasi quyidagi tushunchalarda namoyon bo‘ladi:

- 1) *ho‘l meva turi;*
- 2) *shu mevaning quritilgani;*
- 3) *shu mevani beradigan daraxt.*

Sememaning tushunchalar bilan bog‘liqligini faqat mustaqil leksemalardagina kuzatish mumkin. Yordamchi leksemalarda, olmoshlarda esa bunday bog‘lanishni ko‘rmaymiz. Tilshunoslikda sememani hosil qiluvchi ma’no bo‘laklari **sema** deyiladi. Masalan: [*daraxt*] leksemasining semalari quyidagilar:

- 1) predmet; 2) o‘simlik; 3) yerda o‘suvchi; 4) tanali; 5) ildizli; 6) shoxli; 7) bargli.

Sistem tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biri leksemalarni tizim sifatida tahlil qilishdir. Leksemalarni shu nuqtayi nazardan o‘zaro ichki munosabatlar asosida muayyan qatorlarga, guruhlarga, tur va turkumlarga birlashtirish zarur.

Xulosa qilib aytish mumkinki, leksema «o‘zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma’no birligidan iborat mustaqil anglanish va qo‘llanish tabiatiga ega bo‘lgan lisoniy birlik» deb tariflanar ekan, bu ta’rif faqat mustaqil leksemalar uchun xosdir. Chunki yordamchi leksemalar denotativ xususiyatlarga ega emas. Yordamchi leksemalar uchun grammatik ma’no xosdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. So'z nima? Uning til sistemasidagi o'rnini izohlang.
2. Leksema atamasining ma'nosini ochib bering.
3. Leksemaga barcha tillar uchun bir xil ta'rif berib bo'ladimi?
4. Leksemalar jamiyat a'zosi ongida qanday munosabatlarda yashaydi?
5. Quyidagi matnni o'qing. Mustaqil va yordamchi leksemalarni aniqlang. Ularning ma'nolari orasidagi farqni tushuntiring.

Uning uchun qamoqxonada eng tansiq narsa qog'oz edi. U hamma joydan faqat qog'oz qidirardi. Bir daqiqa sayrga olib chiqishsa, devorlar tagida sarg'ayib, g'ijim bo'lib yotgan bir parcha qog'oz topib olib, boshi osmonda yana zax xonaga qaytardi. Tergov paytida ham ilinji shu. Ovqat payti ham. Ana shunday ming mashaqqatlar bilan yig'gan qog'ozlari bir kuni qo'lyozmaga aylandi. Endi uni nima qilib bo'lsa ham tashqariga, odamlarga yetkazish zarur edi. Lekin qanday qilib? U turma boshlig'iga murojaat qildi..... Boshliq qo'lyozmani oldi-yu, gurillab yonib turgan pechkaning ichiga otdi... U yana o'sha zax va qorong'i xonada o'ziga keldi. Kim edi bu adib? Qodiriymi? Cho'lponmi...? Yoki Usmon Nosirmi?!.. (M. Yusuf.)

Mavzuni mustahkamlash uchun mashqlar

1-mashq. Ushbu birikmalardan qaysilari o'z ma'nosida, qaysilari esa ko'chma ma'noda qo'llanilganligini aniqlang va ko'chiring.

Bo'sh o'quvchi, iliq havo, iliq gap, iliq suv, oltin kuz, o'tkir hid, o'tkir pichoq, o'tkir qaychi, o'tkir o'quvchi, kumush qoshiq, kumush qish, kumush tish, tilla soat, tilla bola, tilla tish, sovuq shamol, sovuq odam, sovuq havo, sovuq xabar, egri yog'och, egri ish

2-mashq. Berilgan so'zlarning zid ma'no (antonim)larini toping va ularni ko'chiring.

Zumrad- ..., mehnatsevar- ..., kelmoq- ..., yolg'on- ..., uzun- ..., urush- ..., kecha- ..., ingichka- ..., katta- ..., ilgari- ..., ozg'in- ..., tongi- ..., baland- ..., jafo- ..., do'st- ..., yaxshi- ..., ko'p- ..., oq- ..., toza- ..., achchiq- ..., arzon- ..., avval- ..., asta- ..., berk- ..., eski-..., halol- ..., ho'l-..., manfiy- ..., och-..., past- ..., qattiq- ..., rost- ..., chap- ..., qalin- ..., pishiq -..., xafa -..., urush-..., dushman-

3-mashq. Quyidagi berilgan poronim so'zlarning ma'nolarini aniqlab, ularni ko'chiring va yod oling.

Shuba – shu’ba, kaft – kift, matal – ma’tal, nasha – nash’a, afzal – abzal, nufus – nufuz, yonilg‘i – yoqilg‘i, yolqin – yorqin, darra – dara, tub – tup, bob – bop, daho – daha, amr – amir, asr – asir, she’r – sher, ta’na – tana, devon – dovon

4-mashq. Ushbu so‘zlarning hozirgi kundagi ma’nodoshlaridan mosini qo‘yib lug‘at tuzing.

Ulus – ; mo‘ndi – ; ashu – ; lang – ; sas – ; ashuq – ; dorilfunun – ; aqcha – ; aqru – ; tilmoch – ; ko‘mak – ; ilik – ; chig‘irig – ; sarrof – ; buromad – ; bitik – ; sahhof – ; bot – ; budun – ; bazzoz – ; bod – ; bayoz – ; bedov – ; arg‘uvon – ; andalib – ; dovot – ; farmon – ; musallah – ; olud – ; addoyi – ; unsiya – ; lappos – ; laxcha cho‘g‘ – ; ma‘mura – ; ibn – ; huvaydo – ; e‘timod – ; bo‘g‘u – ; xalq, tarjimon, kitob, uskuna, asta, cho‘loq, buyruq, yordam, to‘plam, pul, universitet, charxpalak, ovoz, dono, pul maydalovchi, qip-qizil cho‘g‘, qip-qizil bo‘lib gullaydigan daraxt, o‘rin-joy, muqovasoz, gazlamafurush, qizil tuproq, qo‘l, chin do‘stlik, chiqim, yana, o‘ynoqi, to‘ladan kelgan, siyohdon, aniq, ravshan, ishonch, shamol, bulbul, qurollangan, qorishgan, duo qiluvchi, o‘g‘il

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. Yunoncha “lexikos” – so‘z “logos” – ta’limot degan ma’nolarni bildiradigan tilshunoslik bo‘limiga nima deyiladi? a) frazeologiya b) morfologiya c) leksikologiya d) paremiologiya
2. Ko‘p ma’noli so‘z atama sifatida nima deyiladi? a) polesemiya b) monosemantika c) polisemantik so‘z d) monosemiya
3. Qaysi qator qator undoshli so‘zlar berilmagan? a) go‘sh, do‘st, metr b) paxta, nimcha, o‘simlik c) shtanga, alanga do‘st d) do‘stlik, mardlik, ingliz
4. Asosiy vazifasi so‘z ma’nolarini farqlashga xizmat qiladigan til hodisasini aniqlang? a) qo‘shimcha b) nutq tovushi c) bog‘in d) ohang
5. Bir ma’noli so‘z atama sifatida nima deyiladi? a) polesemiya b) monosemantika c) polisemantik so‘z d) monosemiya
6. Ko‘p ma’noli so‘z necha qismdan tashkil topadi? a) qismlarga ajralmaydi b) 2 qism c) 3 qism d) 4 qismdan
7. Qaysi so‘z imlo me’yori bo‘yicha yozilgan? a) teshuv b) teshik c) to‘shuk d) teshuk
8. Yo‘ldoshboy soy yoqasidan pastga qarab yurdi. Ushbu gapda ma’no ko‘chishning qaysi turi mavjud. a) metonimya b) metofora c) sinekdoha d) kinoya
9. Yumshoq (ovoz, non, tovush, suv). Yumshoq so‘zini qavs ichidagi qaysi so‘z bilan biriktirish orqali ko‘chma ma’noli so‘z hosil qilinmaydi? a) ovoz b) non c) tovush d) suv
10. Qaysi poronim juftliklari bir so‘z turkumiga mansub? 1) Ramz-razm 2)

Yolqin-yorqin 3) sayil-sayr 4) Sada-sado a) barchasi b) 1, 3, 4 c) 1, 2, 4 d) 2, 4

11. Bir umumiy ma'no ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlarga ... deyiladi? Nuqtalar o'rniga yashiringan ayamani toping. 1) ma'nodosh so'zlar 2) zid ma'noli so'zlar 3) sinonim so'zlar 4) omonim so'zlar a) 2, 4 b) 2, 3, 4 c) 1, 3 d) 1, 2, 3, 4

12. Sovg'a, tanqis g'alaba, gunoh, hadya, ayb, munozara, pinhon, tortiq, kamchil, jinoyat, tortishuv, armug'on, taqchil, zafar, tuhfa, mahfiy. Ushbu so'zlar orasida bahs so'zi bilan nechitasi ma'nodosh bo'lib keladi? a) 1 tasi b) 2 tasi c) 3 tasi d) 4 tasi

13. Tilimizning ma'lum davrida qo'llanilib, hozirgi kunda foydalanilmaydigan so'zlarga nima deyiladi. Nuqtalar o'rniga yashiringan atamani toping? a) eskirgan so'zlar b) olinma so'zlar c) yangi so'zlar d) o'zlashma so'zlar

14. Biror narsa va hodisani boshqa bir narsa va hodisaga o'xshatish orqali ifodalash nima deyiladi? a) ibora b) parafraza c) tasviriy ifoda d) b, c

15. Ma'nosi bir sozga teng keladigan so'z birikmasi yoki gaplar qanday ataladi? a) ibora b) tasviriy ifoda c) frazeologiya d) a, c

16. Iboralarga xos xususiyatlarni belgilang? 1) iboralar gap tarkibida yaxlit so'roqqa javob bo'ladi 2) ibora bitta gap bo'lagi bo'lib keladi 3) iboralar faqat ot so'z turkimiga mansub 4) Iboralar nutqni jozibali, ta'sirchan qiladi a) 1, 2, 3, 4 b) 1, 2, 4 c) 2, 3, 4 d) 1, 2

17. Aravani quruq olib qochish evi bilan-da. Mazkur gapda ibora qaysi gap bo'lagi bo'lib kelgan? A) ega b) hol c) kesim d) aniqlovchi

18. Berilgan so'zlarning qaysi biri adabiy meyorga to'g'ri keladi? a) qalpoq b) kallapo'sh c) takya d) do'ppi

19. Tilimizda so'zlarning alifbo tartibida joylashishi nima deyiladi? a) lug'at b) harf c) alfavit d) imlo

20. Bilim insonni ko'ka ko'tarsa, jaholat uning qadrini yerga uradi, kimki xalqni ma'rifatli qilish uchun jonini tiksa, bir kun kelib xalqi uni boshiga ko'taradi. Bel bo'glab, astoydil o'qiganga ilm eshiklari, albatta, ochiladi. Ushbu matnda nechta ibora qo'langan? a) 4 b) 5 c) 6 d) 3

Adabiyotlar

1. Головин Б. Н. Введение в языкознание. Москва, 1977, стр. 88-107.
2. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995.
3. Қўчқортоев И., Қўчқортоева Р. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1975, 32-35-бетлар.
4. Холманова Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – T., “Nodirabegim”, 2020. – 256 b.

MAVZU: MORFEMIKA

Reja:

1. Morfemika sathi haqida umumiy ma'lumot.
2. O'zak morflar va affiksal morflar.
3. Morfema va bo'gin munosabati.

Mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar

Morfemika, o'zak morf, affiksal morf, so'z yasovchi affikslar, aloqa-munosabat shakllari, lug'aviy shakllar, affiksal omonimiya, affiksal polisemiya, affiksal sinonimiya va anotomiya, allamorflar, bo'gin va morfema.

Nutqqa xos bo'lgan eng kichik birlik so'z (yoki so'z shakl) bo'lib, ma'lumki, mustaqil so'zlar ham leksik, ham grammatik ma'nolarga, yordamchi so'zlar esa faqat grammatik ma'noga egadir. So'z shakllar grammatik ma'no ifodalash xususiyatiga qarab ma'noli qismlarga bo'linadi. Vaholanki, har qanday so'z material (tovush) va ma'no tomonlarining yig'indisidan iborat.

So'zlar yoki so'z shakllar tarkibida ajratiladigan eng kichik ma'noli qismlar morf (yunoncha **morphe** – *shakl* demakdir)lar deyiladi. Morflar til faning morfemika sathida o'rganiladi. Demak, morfemika – so'zning ma'noli qismlari haqidagi ta'limot. Morflar ikki turga bo'linadi: o'zak morflar va affikslar morflar. Chunonchi, *tinchimoq, mehnatkashlarning, kitobxonlarimiz, to'qimachilik*. Ushbu so'z shakllarning har birida to'rttadan morf bo'lib, ularning bosh qismlari (*tin, mehnat, kitob, to'qi*) o'zak morflar, o'zaklarga qo'shilgan qismlar ([*-ch*], [*-i*], [*-moq*], [*-kash*], [*-lar*], [*-ning*], [*-xon*], [*-imiz*], [*-ma*], [*-chi*], [*-lik*]) esa affiksal morflar hisoblanadi.

Har bir so'z shaklda ishtirok etishi shart bo'lgan, lug'aviy ma'no ifodalovchi qism **o'zak** deyiladi. So'zga turlicha affikslar qo'shilganda ham o'zak morf o'z ma'nosini yo'qotmaydi va so'z shaklning umumiy ma'nosi o'zak morfning ma'nosi bilan zich bog'langan bo'ladi. Masalan, *tinch, tinmoq, betinim, tinchi* kabi so'zlar *tin* o'zagidan, *boshla, boshliq, boshchi, boshq, boshsiz, boshqalar* so'zlari *bosh* o'zagidan; rus tilidagi *опытник* (*tajribachi*), *опытничество* (*tajribachilik*), *опытный* (*tajribali*) so'zlari

опыт o'zagidan; *братание* (*birodarlashuv*), *брататься* (*aka-uka tutinmoq*), *братва* (*birodarlar*), *братец*(*og'ayni*) so'zlari *брат* o'zagidan; ingliz tilidagi *worker* (*ishchi*), *working* (*ishlaydigan*), *workshop* (*ishxona*) so'zlari *work* (*ish*) o'zagidan yasalgan.

Affiksial morflar mustaqil ravishda ishlatilmaydi, faqat so'z shakl tarkibidagina grammatik ma'no ifodalaydi, o'zak asosida yangi leksik ma'noli so'zning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Ifodalaydigan ma'no mohiyatiga ko'ra affiksial morflar uch turga bo'linadi:

- 1) so'z yasovchi affikslar;
- 2) aloqa-munosabat shakllarini hosil qiluvchi affikslar;
- 3) lug'aviy shakl hosil qiluvchi affikslar.

So'z yasovchi affikslar turli so'zlarga qo'shib, uning ma'nosi bilan bog'liq yangi so'zlar hosil qiladi. Yasovchi affikslar bir so'z turkumi doirasiga mansub yangi so'zlar yasashga: *mulk* ~ *mulkdor*, *san'at* ~ *san'atkor*, *uzum* ~ *uzumzor*, *zina* ~ *zinaro'ya*, *odam* ~ *odamgarchilik* (ot); *киоск* (*do'koncha*) ~ *киоскёр* (*do'konchi*), *кран* – *крановицук* (*kranchi*), *глаз* (*ko'z*) ~ *глазница* (*ko'z kosasi*) (ot) va bir turkubdan boshqa turkum so'zlarini yasashga ham xizmat qiladi. Jumladan, *gul* (ot) – *gulli* (sifat) – *gulla* (fe'l), *keng* (sifat) – *kengay* (*moq*) (fe'l), *o'yin* (ot) – *o'yna* (fe'l), *yelpi* (fe'l) – *yelpig'ich* (ot), *chida* (fe'l) – *chidam* (ot); *грубо* (*qo'pol-sifat*) – *грубость* (*qo'pollik-ot*), *груз* (*yuk-ot*) – *грузить* (*yuklamoq-fe'l*), *ах* (*oh-undov*) – *аханье* (*ohlamoq - fe'l*) kabi.

O'zakka birdan ortiq yasovchi affikslar qo'shishi ham mumkin. Bunday holatlarda so'z tarkibi murakkablashadi: *choy-xona-chi-lik*, *suvo-q-chi-lik*, *be-g'araz-lik*.

So'z yasovchi affikslarning so'z yasash darajasi ham bir xil emas. Juda ko'p miqdorda yangi so'z yasashga xizmat qiluvchi affikslar unumli affikslar hisoblanadi. *Jangchi*, *tarixchi*, *aqlli*, *g'ayratli*, *oqla*, *tuzla*, *moslama*, *qatlama*, *yoshlik*, *bolalik* so'zlari tarkibidagi [-chi], [-li], [-la], [-lik] affikslari shular jumlasidandir. Miqdoran kamroq so'z yasovchilar kamunum affikslar deyiladi. Chunonchi, *qamoq*, *tirnoq*, *toshqin*, *qirg'in*, *ekin*, *tugun* kabi.

Tarixan yangi so'z yasashga xizmat qilgan, hozirda esa bunday xususiyatini yo'qotgan affikslar unumsiz affikslardir. Masalan, [-vul], (*qorovul*), [-dak] (*kekirdak*), [-chil] (*epchil*)...

Aloqa-munosabat affikslari soʻz birikmalarida soʻzlarni bir-biriga bogʻlashga, shuningdek, gap boʻlaklarini shakllantirishga xizmat qiladi. Aloqa-munosabat qoʻshimchalari guruhiga 1) egalik affikslar; 2) kelishik affikslar; 3) kesimlik kategoriyasi qoʻshimchalari (zamon, mayl, shaxs-son) kiradi. Masalan,

Bu gapni hech kimga aytmaganingiz juda yaxshi boʻlibdi, buni hozircha sir tutganimiz maʼqul.

Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi affikslar sirasiga otlardagi son shakli, kichraytirish-erkalash shakllari, sifatlardagi daraja lugʻaviy shakllari, feʼllardagi nisbat, ravishdosh, sifat-dosh, harakat nomi va harakat tarzi shakllari kiradi. Bunday shakllar oʻzaklarga qoʻshilib, ularning lugʻaviy maʼnosiga qoʻshimcha maʼno beradi. Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi affikslar deyarli barcha agglyutinativ tillar uchun xosdir. Masalan, *kitobcha, qizaloq, kichikroq, oʻqigan, yurib; книжка (kitobcha), домик (uycha), девочка (qizaloq); smaller (kichkinaroq), more comfortable (qulayroq).*

Nutqiy bosqichda soʻzlarda boʻlgani kabi qoʻshimchalarda ham shakl va maʼno munosabati asosida omonimiya, sinonimiya, polisemiya antonimiya kabi hodisalar uchraydi. Affiksial omonimiya, yaʼni qoʻshimchalarning bir xil boʻlib qolishi faqat nutqiy bosqichga xos, lisoniy bosqichda har bir affiksial morf alohida zot sifatida mavjud boʻladi. Qoʻshimchalarda omonimlik ikki yoki uch soʻz turkumi doirasida roʻy beradi. Jumladan, *tuzdon (ot) – bilimdon (sifat), bostirma (ot) – yasama (sifat) – yugurma (feʼlning boʻlishsiz shakli), ukam (egalik shakli) – oʻqidim (shaxs-son shakli) – toʻplam (ot).*

Affiksial polisemiya deganda soʻz yasovchi affikslarning bir soʻz turkumiga xos boʻlgan xilma-xil maʼnoli soʻzlarni yasashi tushuniladi: *tortma (joy oti), isitma (mavhum ot), surma (narsa oti); supurgi (narsa oti), sevgi (mavhum ot) kabi.*

Adabiyotchi – adabiyotshunos, badavlat – davlatli – serdavlat – bodavlat – davlatmand, childirmachi – childirmakash kabilar affiksial sinonimiyaga; *baxtli-baxtsiz, noumid-umidvor, sertashvish-betashvish, itoatkor-itoatsiz* kabilar esa affiksial antonimiyaga misol boʻla oladi.

Affiksial morflar oʻzakka nisbatan joylashish oʻrniga koʻra uch xil koʻrinida boʻladi:

1. Old qoʻshimchalar (prefekslar. Oʻzak-negiz oldidan qoʻshilishi mumkin

bo'lgan bunday qo'shimchalar, odatda, so'z yasovchi affikslar bo'ladi. O'zbek tilida prefekslar fors– Tojik tili va rus tili ta'sirida paydo bo'lgan. [ba-], [bo-], [be-], [no-], [ser-], [bad-], [xush-], [ham-] affikslari fors– Tojik tilidan o'zlashgan: *bahaybat, boadab, befarosat, noinsof, serchiqim, badbo'y, xushbichim, hamfikr*. [anti-], [pan-], [ultra-], [eks-] kabilar esa rus tili ta'sirida o'zlashgan affikslardir: *antidemokratik, antifashist, panturkizm, panislomist, ultratovush, ultrabinafsha, ekschampion, eksprezident; безграмотный, безопасно, изгнать, починить, наилучший, перечитать* (ruscha); *rewrite, impossible* (inglizcha), *beenden, Vorgang* (nemischa); *combattre, ossasion* (fransuzcha).

2. Infikslar. Infiksial morflar o'zakning ichiga joylashgan bo'ladi. Masalan,

gultojaxo'roz, ishqiboz, undan.

3. Postfikslar. O'zakdan keyin qo'shiladigan qo'shimchalar ko'pchilik tillarga

xosdir. Chunonchi, *sinfdosh, paxtadan, oynadek; спутник, белый* (ruscha); *beautiful, lovely, tables* (inglizcha); *weifheit, Freundschaft* (nemischa).

Bir affiksial morfemaning turli ko'rinishlari, variantlari allamorflar deyiladi. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi [-ga], uning variantlari [-ka], [-qa], [-g'a] allamorflardir yoki sifatdosh shakli qo'shimchasi [-gan], uning variantlari [-kan], [-qan], [-g'an] allamorflar hisoblanadi.

Morfemalarni bo'ginlar bilan aralashtirilmaslik kerak. Birinchidan, morflar tilning eng kichik ma'noli birligi bo'lib, ular hamma vaqt bo'g'inlarga to'g'ri kelavermaydi va bo'g'inlar ham doimo morfemalarga mos bo'lavermaydi. Masalan, o'zbek tilidagi *sharoit* so'zi uch bo'g'indan, lekin bir morfemadan tashkil topgan, *bolam* so'zi esa ikki bo'g'in va ikkita morfemadan tashkil topgan bo'lsa ham, ularning chegarasi bir-biriga to'g'ri kelavermaydi. Fonetik jihatdan *bo-lam* tarzida bo'g'inlarga ajratiladi, morfemalarga esa quyidagicha ajratiladi: *bola-m*. Ba'zi holatlarda morfemalar bo'g'inlarga tasodifan mos kelib qolishi ham ehtimol: *sinfdosh-lar, gul-lar-ning* kabi.

SODDA QO'SHIMCHALAR

suv-**chi-lik**

zar-**gar**

so'z-**la-sh**

MURAKKAB QO'SHIMCHALAR

dehqon**chilik**

loygarch**ilik**

ko'mak**lash**, do'st**lash**, gap**lash**

moy-la-n -di	fahrlan, ikkilan
yoq-il-g‘i	yonilg‘i
qat-la-ma	biryoqlama
so‘z-la-sh-tir	elektrlashtirmoq,
-chilik, -garchilik, -lan, -lash, -lama, -ilg‘i, -lashtir, -lashtirish	

qo‘shimchalari murakkab qo‘shimchalar sifatida aytishimiz mumkin

So‘zlarda morfemalar(ma’noli qism) miqdori aniqlash

1. asos – 1 ta: bil, gul, paxta;
2. asos+s.y-chi – 2 ta: bilim, gulchi;
3. asos+s.y-chi+s.y-chi – 3 ta: bilimdon, gulchilik;
4. asos+s.y-chi+s.y-chi+s.y-chi – 4 ta: bilimdonlik
5. asos+s.y-chi+s.y-chi+s.y-chi+s.y-chi – 5 ta: tinchlikparvarlik;
6. asos+s.y-chi+lug‘ – 3 ta: paxtakorlar, ijodkorniki;
7. asos+lug‘ – 2 ta: gullar, ko‘kish, aytma;
8. asos+s.y-chi+sint – 3 ta: paxtakorni, qalamkashning

Yasama so‘zlarning topilishiga diqqat qiling

1. asos + so‘z y-chi = s. y. so‘z: gulchi, hasadchi, ishla, ~~yardona~~
2. asos + so‘z y-chi + lug‘. sh.y. = s. y. ~~so‘z: paxtakorlar~~

Yasama

3. asos + so‘z y-chi + sint. = s. y. so‘z: g‘azalxonga, bilimdonni deb olinadi
4. asos + asos = q. so‘z: belbog‘, bodomqovoq, taklif qilmoq, har doim
5. asos + asos + asos = q. so‘z: gultojixo‘roz, gulhamishabahor, nomozshomgul
6. asos + lug‘aviy sh.y. = s. tub: gullar, ko‘kish, artinmoq, o‘nta, tezroq, kitobniki
7. asos + sintaktik sh. y. = s. tub: gulni, otam, uyda, bordi

Eslatma: Mana shu yuqoridagi 1-banddan 6-bandgacha (6-band bundan mustasno) yasama so‘z deb olinishi shart.

Ma’lumki, bo‘g‘in bir yoki bir necha tovush (harf)lardan tarkib topadigan, bir havo zarbi bilan talaffuz etiladigan bo‘lakdir. Har bir bo‘g‘inda bitta unli ishtirok etishi shart. Bo‘g‘in ma’no anglatilishi ham, anglatmasligi ham mumkin. Morfema esa ma’no (leksik va grammatik ma’no nazarda tutilmoqda) ifodalashi shart. Ularning biri fonetik birlik, ikkinchisi esa morfemikaga xos birlik sifatida farqlanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. So'z tarkibining tuzilishi haqida ma'lumot bering.
2. O'zak va affiksial morflarning bog'liq hamda farqli tomonlarini tushuntiring.
3. Lisoniy bosqichdagi affikslarda omonimlik yo'q degan fikrni sharhlang.
4. Bo'g'in va morfemaning farqli jihatlari nimada? Javobingizni tillar doirasida misollar keltirib izohlang.

Mavzuni mustahkamlash uchun mashqlar

1-mashq. Berilgan so'zlarni so'z tarkibi bo'yicha tahlil qiling, ularni ko'chiring.

Kitobxonlarga, bilimdonlikdan, tinchlikni, do'ppido'zlar, kelinchakning, sezgirroq, yog'li, taqsimlang, zanglagan, siyohdonim, ipakchilikdan, zakovatchilarga, suvoqchilarga, varrak, qarsak, uyum, uyim, qiyinchilik, odamgarchilik, ko'maklashdik, bekorchidan, milliy, siyosiy, fikriy, moddiy, befoyda, foydali, yomoqchiniki, sanoqsiz, jirkanch, qoray, qisqar, ekinni, sinfdosh, o'ynagin, kamtarlik, gullab, o'rikzor, xunobgarchilik, toshqin, qo'zichoq, bo'yoq, o'yla, pirpirak, bizbizak, ko'zoynaksiz, tugal, quruq, erkin, sevinch, o'kinch, manmanlik, noqulay, qoraygin, savala, dang'illama

2-mashq. So'zlarni ko'chiring, ularning ustiga tub va yasama so'zlar deb yozing

Giyohlarni, adolatli, bog'bon, ajratildi, mevazor, birinchi, kuzda, dorishunos, sayohatchilar, topilgan, sezgir, ikkita, mehnatkash, bag'riga, mehnatdan, yog'li, yog'lamoq, mevazor, mevaning, qishlik, yog'siz, xabardor, ilmli, ilmsiz, xabarsiz

Mavzuni mustahkamlash uchun testlar

1. So'zlarning ma'noli qismlari tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi? a) leksikologiya b) morfemika c) morfologiya d) fonetika
2. So'zlarning ma'noli qismlari deganda nima tushuniladi? a) so'z va so'z birkmasi b) so'z va gap c) asos va qo'shimchalar d) bo'g'in va urg'u

3. Soʻzlarning maʼnoli qismlari yigʻindisi nima deb yuritiladi? a) sintagma b) soʻz tarkibi c) soʻz yasalishi d) soʻz tartibi
4. Soʻz tarkibi nimalardan tashkil topadi? a) soʻz va soʻz birikmasi b) soʻz va gap c) asos va qoʻshimchalar d) boʻgʻin va urgʻu
5. Soʻz tarkibida asosiy maʼnoni qaysi qism ifodalaydi? 1) asos 2) qoʻshimcha 3) yetakchi morfema a) 1, 3 b) 2, 3 c) 1, 2, 3 d) 1
6. Mustaqil qoʻllana olmaydigan, asosga qoʻshilib, unga yangi yoki qoʻshimcha maʼno yuklaydigan, shuningdek, soʻzlarni bogʻlashga xizmat qiladigan qism nima deyiladi? a) fraza b) qoʻshimcha c) sintagma d) takt
7. Qoʻshimchalar vazifasiga koʻra qaysi turlarga ajratiladi? 1) soʻz yasovchi qoʻshimchalar 2) shakl yasovchi qoʻshimchalar 3) sodda qoʻshimchalar 4) murakkab qoʻshimchalar a) 1, 2, 3, 4 b) 1, 3 c) 1, 2 d) 3, 4
8. Soʻzlarga qoshilib, ularga yangi maʼno beruvchi qoʻshimchalar qanday ataladi? a) soʻz yasovchi qoʻshimchalar b) lugʻviy shakl yasovchi qoʻshimchalar c) turlovchi qoʻshimchalar d) sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar
9. Asosdan oldin qoʻshiluvchi qoʻshimchalar qoʻshimchalarning vazifasiga koʻra qaysi turiga kiradi? a) soʻz yasovchi qoʻshimchalar b) lugʻviy shakl yasovchi qoʻshimchalar c) turlovchi qoʻshimchalar d) sintaktik shakl yasovchi qoʻshimchalar
10. Tarkibi asos va qoʻshimchalarga boʻlinmaydigan soʻzlar nima deb yuritiladi? a) yasama soʻz b) a, c c) tub soʻz d) negiz
11. Asosga soʻz yasovchi qoʻshimchalar qoʻshilishi orqali hosil qilingan yangi asos nima deb yuritiladi? a) sodda yasama soʻz b) juft soʻz c) tub soʻz d) qoʻshma soʻz
12. Soʻzning shakl yasovchi qoʻshimchalarsiz qismi nima deb yuritiladi? a) fraza b) takt c) boʻgʻin d) asos
13. Asosga qoʻshilib, uning maʼnosiga qoʻshimcha maʼno yuklash yoki oʻzi qoʻshilayotgan soʻzni boshqasiga bogʻlash vazifasini bajaruvchi qoʻshimchalar qanday ataladi? 1) soʻz yasovchi 2) shakl yasovchi qoʻshimchalar 3) soʻz-qoʻshimchalar a) 1, 2, 3 b) 1, 3 c) 2 d) 2, 3
14. Shakl yasovchi qoʻshimchalar vazifasiga koʻra qaysi turlarga ajraladi? 1) lugʻaviy shakl yasovchi 2) sintaktik shakl yasovchi 3) soʻz yasovchi qoʻshimchalar a) 1, 2, 3 b) 1, 2 c) 1, 3 d) 2, 3
15. Asosga qoʻshilib, uning maʼnosiga qoʻshimcha maʼno yuklovchi qoʻshimchalar qanday ataladi? a) turlovchi qoʻshimchalar b) lugʻaviy shakl yasovchi c) sintaktik shakl yasovchi d) soʻz yasovchi qoʻshimchalar

16. O'zi qo'shilayotgan so'zni boshqasiga bog'lash vazifasini bajaruvchi qo'shimchalar qanday ataladi? a) turlovchi qo'shimchalar b) lug'aviy shakl yasovchi c) sintaktik shakl yasovchi d) so'z yasovchi qo'shimchalar
17. -lar, -cha, -roq, -ta, -il kabi qo'shimchalar qo'shimchalarning qaysi turiga kiradi? a) turlovchi qo'shimchalar b) lug'aviy shakl yasovchi c) sintaktik shakl yasovchi d) so'z yasovchi qo'shimchalar
18. Qaysi tildan o'zlashgan so'zlar asosdan oldin kelishi mumkin? a) fors-tojik b) arab c) hind d) rus
19. So'zning ma'noli qismlari joylashuvi, odatda, qay tartibda bo'ladi? a) asos – so'z yasovchi qo'shimchalar – lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar – sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar b) asos – lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar – so'z yasovchi qo'shimchalar – sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar c) asos – sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar – lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar – so'z yasovchi qo'shimchalar d) asos – so'z yasovchi qo'shimchalar – lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar – sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar
20. So'zning ma'lum turdagi qo'shimchalarni o'ziga qabul qilishi nima deb ataladi? a) asos b) takt c) fraza d) sintagma

Adabiyotlar:

1. Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Т., «Ўқитувчи», 1981.
2. Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т., «Ўқитувчи», 1992.
3. Фуломов А. ва б. Ўзбек тили морфем луғати. – Т., «Ўқитувчи», 1977.
4. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek tili (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. -328 b.

№	Leksema turlari	Ma'noviy	Sintaktik	Morfologik	Izoh (ajralishning asosiy belgisi)
1	Fe'l	Harakat-holatni nomlash asosida atash	Cheklanmagan muchalanuvchilik (gap bo'lagi bo'lib kelishi)	Nisbatlanuv -chi o'zgaruvchi (yozmoq-yozildi)	Morfologik va ma'noviy

		mustaqil leksemalari			
2	Ot	Predmet va predmetlikni nomlash orqali atash mustaqil leksemalari	Cheklanmagan muchalanuvchilik	Sonlanuvchi o'zgaruvchi (<i>kitob-kitoblar</i>)	Morfologik va ma'noviy
3	Sifat	Belgini nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Cheklanmagan muchalanuvchilik	Darajalanuvchi o'zgaruvchi (<i>yaxshi-yaxshi - roq</i>)	Morfologik va ma'noviy
4	Son	Miqdorni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Cheklanmagan muchalanuvchilik	Tartiblanuvchi o'zgaruvchi (<i>bir-birinchi</i>)	Morfologik va ma'noviy
5	Ravish	O'rin, payt, tarz– Tusni nomlash asosida atash mustaqil leksemalari	Cheklangan muchalanuvchilik	O'zgarmaslik	Morfologik va sintaktik
6	Taqlid	Tovush yoki ko'rinishga taqlid leksemalari	Cheklanmagan muchalanuvchilik	-	Ma'noviy
7	Ishoralar (olmoshlar)	Ishora mustaqil leksemalari	-	-	Ma'noviy
8	Ko'makchi		So'zni so'zga tobelantiruvchi muchalanmas leksemalar	O'zgarmaslik	Sintaktik
9	Bog'lovchi		So'zni va gapni bog'lovchi muchalanmas leksemalar	O'zgarmaslik	Sintaktik

10	Yuklama	Ta'kid	Muchalanmaslik	O'zgarmaslik	Ma'noviy
11	Modal	Munosabatni nomlash asosida atash leksemalari	Ajraluvchilik (gap bo'laklari bilan munosabatga kirishmaydi)	O'zgarmaslik	Ma'noviy va sintaktik
12	Undov	His-hayajonni tasvirlash leksemalari	Ajraluvchilik	O'zgarmaslik	Ma'noviy va sintaktik
13	Tasdiq va inkor so'zlar	Tasdiq-inkor ma'nosi	Ajraluvchilik	O'zgarmaslik	Ma'noviy va sintaktik
14	Taklif so'zlar	Tasdiq ma'nosi	Ajraluvchilik	O'zgarmaslik	Ma'noviy va sintaktik

BILIMLARNI MUSTAHKAMLASH UCHUN YOZMA TOPSHIRIQLAR

1. Quyidagi so'zlarni urg'usi qaysi bo'g'inga tushishini aniqlang.

Konstitutsiya- bus-butun- yum-yumaloq- oblast- traktor- sen-da-
Hamma uchun- fonetika- radio- qachondir- qip-qizil- chunki-
Matematika- shamolday- mardlarcha- respublika- afsuski- balki-
Sanatoriya- ekologiya- gapirmaysanmi- oyday- to'ppa-to'g'ri-
vodoprovod- frazeologiya- hamisha- yil bo'yi- har kim- albatta-

2. Quyidagi undoshlarni guruhlarga ajrating.

a) hosil bo'lish usuliga ko'ra:

d-	v-	k-	m-	s-
g-	f-	q-	p-	x-
z-	l-	r-	ng-	
b-	s-	y-	sh-	

3. Quyidagi so'zlarni orfografik prinsiplar asosida tahlil qiling.

Etigi-	uchinchi-	teatr-	bag'ri-	yetolmadim-
yo'g'i-	yutuq-	huquqi-	yamoq-	qishlog'i-

buyruq- saylov- fikr- sayroqi- shanba-
bo‘yoq- sinov- baland- kilovatt- tug‘ildi-

4. Quyidagi berilgan so‘zlarda til oldi portlovchi j (dj) va til oldi sirg‘aluvchi j ekanligini aniqlang.

Jon- gijda- rivoj- tijorat-
jiyda-
projektor- jurnal- vaj- ajdar-
jahon-
G‘ijdivon- garaj- jajji- jarangli-
jirafa-
Jemper- jurnalist-

5. Quyidagi so‘zlarning paronim juftliklarini aniqlang.

Jodu- burch- har-
Hur- ganch- nufuz-
Xiyla- dup- kaft-
Obro‘- qism- ham-

6. Quyidagi so‘zlarni tub va yasama so‘zlarga ajrating.

Toychoq- kitobxon- qishloq-
Tilak- ishlarimiz- bo‘yoq-
Suyunchi- bezak- qopchiq-
Toshloq- qo‘shimcha- ovloq-

7. Ushbu berilgan so‘zlarning ma’nolarini aniqlang.

Bedov- andalib- bot- budun- unsiya-
Musallah- unsiya- lappos- sarrof- addoyi-
Olud- bod- chig‘iriq- bazzoz-

O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari bo‘yicha chuqur til orqa (x) va bo‘g‘iz undoshi (h) kabi noto‘g‘ri yozilgan so‘zlarni to‘g‘rilab yozing

Xavo, hovuch, hamma, xar kim, xech kim, hayol, xayr, hayriyat, xarir, hayrat, hurriyat, hushyor, hush kelibsiz, holis, hush yoqmas, hol-axvol, hissa, hodisa, halta, extirom, extiyot, ihtiyor, muhit, mexr, muxr, mustahkam, hulq, ahloq, ahamiyat, muhbir, muhtoj, sehr, soxta, baxt,

raxmat, rohat, maxfiy, mahsus, mehmon, hoxish, mahsi, axil, xotira, xisobot, xiyonat, xiyobon, siyohdon, istehkom, muhojir, sulhparvar, ihlosmand, gulhayri, ruhsat, saxovat, maxobat, saxovatpesha, saxiy, vaxiy, vaholanki, iloxiy, istehzo, dahl, dastgoh, dahshat, dahr, jo‘xori, zehn, zaxar, zootexnik, izoh, xusht, holat, suxan, sayyox, mohov, zohiran, zehn

O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari (1 – 82-bandlardan)bo‘yicha faqat xato yozilgan so‘zlarni topib to‘g‘rilab chiqish

Oka, Samarqandlik, sentyabr, noyabr, bahor, zomon, savol, gavda, pir-pirak, baxo, xola, talofat, mukofot, maxorat, iqtisod, blan, broq, qishloqim, Buxorolik, mapkura, uyqi, alyuminiy, tovish, do‘pi, ekisport, zehin, zologiya, tilifon, teyatr, poezd, atel‘ye, e‘lon, ne‘mat, materiyal, miliyad, radiyatr, tabiyat, shariyat bialogiya, milion, stadiyon, radiyo, mozayika, ukrain, sayid, maishat, alkoloyid, ellipsoyid, doyim, shoyir, oila, okeyan, manfaat, kauchuk, inshot, tussiz(ovqatga nisbatan), vakum, muammo, matbuot, tabiy, rioya bobo, bahor, kitop, yuzlap, kelip, tub (ko‘chat), kiyov, ovoz, sovol, volida

So‘zlar	O‘zak	So‘z yasovchi	Lug‘aviy shakl yasovchi	Sintaktik shakl yasovchi	Negiz	Ma’noli qismlar miqdori
Terimchilardan						
Qadrsizlanish						
Mardikorchiikka						
Dehqonchasiga						
Eronshunoslikka						
Nomardlikni						
Notinchlanmoq						
Namgarchiliklarda						

**TILSHUNOSLIK NAZARIYASI FANIDAN
MUSTAQIL ISH TOPSHIRIQLARI
TO‘PLAMI**

*(Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi
birinchi kurs talabalari uchun)*

To‘plam Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi uchun o‘quv dasturi asosida ishlab chiqildi. Bunda “Tilshunoslikka nazariyasi” fanidan mustaqil ish topshiriqlari uchun ajratilgan auditoriya va talaba mustaqil bajarishi lozim bo‘lgan mavzularni o‘zida jamlangan. Talaba topshiriqni bajarish jarayonida foydalanishi mumkin bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxati ham berildi. Shuningdek, talaba mustaqil bajarishi lozim bo‘lgan mavzular (ular “Yozma hisobot” shaklida bajarilishi talab etilgan) yuzasidan tuzilgan taxminiy “Reja” ham berildi (*“Reja”ni talaba mavzu mazmuni va mohiyatidan kelib chiqib o‘zgartirish mumkin*).

Mustaqil ta’lim mazmuni

1. Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talabadan mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda, quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o‘quv qo‘llanmalar bo‘yicha fan boblari va mavzularini o‘rganish;
- tarqatma materiallar bo‘yicha ma’ruza qismini o‘zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo‘yicha fan bo‘limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o‘quv, ilmiy– Tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan fan bo‘limlari va mavzularni chuqur o‘rganish;
- faol va muammoli o‘qitish uslubidan foydalaniladigan o‘quv mashg‘ulotlari;
- masofaviy ta’lim.

2. Mustaqil ta'lim uchun quyidagi topshiriqlarni bajarish tavsiya etiladi:

1. Tilning fonemalar tizimi. Fonema nazariyasi tarixidan.
2. Fonemalar haqida turli fonologik maktab vakillarining fikrlari (N.S. Trubeskoy, L.V. Shcherba qarashlarini o'rganish).
3. Leksemaning semantik tabiati; leksema va semema.
4. Lug'aviy sath taraqqiyotining ichki va tashqi manbalari.
5. Lug'aviy birliklarning qo'llanish doirasiga ko'ra guruhlanishi: iste'mol doirasi chegaralangan va keng iste'mol qatlami.
6. Terminologiya. Terminlar mohiyati.
7. Frazemalarning semantik turlari: omonim, sinonim, antonim iboralar.
8. Grammatika tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi soha sifatida. Morfologiya va sintaksis.
9. Morfemika morfologiyaning bir bo'limi sifatida. Grammatik ma'noni ifodalovchi vositalar.
10. F. de Sossyur ta'limoti va strukturalizm.
11. Amerika deskriptiv lingvistika qarashlari.
12. Psixolingvistika.
13. Tilshunoslik fanining zamonaviy tahlil usullari.

№	Auditoriya mavzulari	Soat	Mustaqil o'rganish mavzulari	Soat	Adabiyot	Sana
1	Kirish	4	Sharq muta- fakkirlarining til shakllani- shiga oid qarashlarini o'rganish	4	1;2	
2	Tilning struktur birliklari	2	Qonun va tilning ijti moiy mavqei to'g'risidagi referat	6	12;	
3	Yozuv tarixi	2	Lotin yozuvi imlo qoidala- rini o'zlashti rish	4	3;	
4	Til sathlari ning uzviy aloqador ligi	2	Lug'atshunos lik muammo- lari (kutub- xonada lug'at larni ko'zdan kechirish)	6	19;22	
5	Umumiy grammatik ma'noni ochish yo'l lari	4	Grammatik ma'no ifoda- lovchi vosita larni tillararo chog'ishtirish (referat)	6	3;	
6	Tilshunos lik yo'nalish lari va ular- ning tadbiq usullari	2	Turkiy va ovrupo tillarida so'z yasash qoliplari	4	8;	
7	Yakun	2	Turkiy tillar oilasiga kiruv chi guruhlarni yodlash	2	4;	
Jami:		18		32		

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi (Darslik) – T., “Nodirabegim”, 2020. – 256 b.
2. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek tili (Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B. 127-128.
3. Abuzalova M, Yo‘ldosheva D. Tilshunoslikka kirish. – T., 2005.
4. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. – T., 1996.
5. Axmanova O.S. Fonologiya. – M., 1954.
6. Baskakov N. va boshqalar. Umumiy tilshunoslik. – T., 1979.
7. Budagov R. Проблемы развития языка. – М. 1965.
8. Buranov D. Сравнительная типология английского и тюркского языков. – М., «Высшая школа», 1983.
9. Golovin B. Введение в языкознание. – М., 1977.
10. Mengliev B. O‘zbek tilining struktur sintaksisi. – Qarshi, 2003.
11. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiya asoslari. – T., 1995.
12. Ne‘matov H., Vozorov O. Til va nutq. 1993.
13. Nigmatov H. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XII – XIV вв. – Т., 1989, 181 стр.
14. Реформатский А. Введение в языкознание. 4-т. – М., Просвещение. 1967.
15. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent, 1996.
16. Sodiqov A. va b. Tilshunoslikka kirish. – T., 1981.
17. Tursunov U. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T., 1992.
18. Trubetskoy N.S. Osnovo‘ fonologii. – М., 1960.
19. O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi. – T., 2002.
20. Qurbonova M. Hozirgi zamon o‘zbek tili. – T., 2002.
21. G‘ulomov A. Asqarova M. Hozirgi zamon o‘zbek tili. Sintaksis. – T., 1961.
22. G‘ulomov A. va b. O‘zbek tili morfem lu‘ati. – T., 1977.

MUNDARIJA

KIRISH	3
“Tilshunoslik nazariyasi” kursining maqsad va vazifalari	5
Tilshunoslik sohalari. Fonetika.....	14
Nutq tovushlarining umumiy tavsifi. Unli va undosh tovushlar.....	20
Orfoepiya va orfografiya	29
Nutq jarayonidagi fonetik hodisalar.....	39
Urg‘u	46
Leksikologiya. Lug‘aviy sath.....	55
Morfemika	63
Yozma topshiriqlari	72
Mustaqil ish topshiriqlari	75
Foydalanilgan adabiyotlar.....	78

O‘quv-metodik nashr

MANSURBEK MASHARIPOV

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI FANIDAN

O‘quv-uslubiy qo‘llanma

Muharrir: *Sh. Qalandarova*
Texnik muharrir: *S. Rajabboyev*
Sahifalovchi dizayner: *U. Latipov*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2023.30.10 sanada № 152441 raqamli TASDIQNOMA berilgan.

Kitobni 2024 yilning 2- avgustidan bosishga ruxsat etildi. Bichimi 84x108^{1/16}. “Times New Roman” garniturası. Hajmi – 5 босма табоқ.
Adadi - 30 dona. Buyurtma № 32.

“Ogahiy” nashriyotida tayyorlandi va matbaa bo‘limida chop etildi.

Manzil: Urganch shahri, Al Xorazmiy ko‘chasi, 23 -uy.

E –mail: shoirashams111@gmail.com